

De verdeling van onzekerheden

Prof.dr. Daniël J. van Vuuren

Rede

In verkorte vorm uitgesproken bij de openbare aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de Sociale Zekerheid en Economie aan Tilburg University op 8 december 2017 door Prof.dr. Daniël J. van Vuuren.

Deze leerstoel wordt mogelijk gemaakt door Instituut Gak.

Proloog

Proloog

Ruim 15 jaar geleden begon mijn CPB-carrière bij de toenmalige afdeling Arbeid. Mijn collega Rob Euwals was daar net voor mij gestart en de ‘oude rotten’ Adri den Ouden en Janneke Rijn werkten er al een eeuwigheid. Ik moest er inkomen; had op dat moment meer verstand van econometrie en vervoerseconomie dan van arbeid en Sociale Zekerheid. Eén van de eerste opdrachten die ik van mijn toenmalige baas Hans Roodenburg kreeg: “bekijk het WAO-sheet”. Een wereld ging voor mij open. ‘Het WAO-sheet’ bevatte allerlei data en parameters, bedoeld om de effecten van mogelijke WAO-hervormingen door te rekenen. In die tijd – 2002 – had de commissie-Donner net een advies uitgebracht over de WAO.¹ De Sociaal-Economische Raad (SER) bouwde daarop voort en bedacht manieren om de WAO te hervormen.² De SER-voorstellen werden – vanzelfsprekend – door het CPB doorgerekend.³ Zo maakte ik kennis met de vermaarde ‘Gruber-elasticiteit’, die aangeeft in hoeverre het gebruik van de WAO zou kunnen gaan afnemen als gevolg van een lagere uitkering. Ik verdiepte mij in de data – de in- en uitstroomkansen en de kansen op gedeeltelijke arbeids(on)geschiktheid – en de geschiedenis van de WAO en realiseerde mij hoe ingewikkeld de problematiek was. De overheid wil bescherming en zekerheid bieden aan mensen die niet in staat zijn om te werken. Maar aan de andere kant ligt bovenmatig gebruik van de sociale zekerheid op de loer – met bijbehorende kosten voor de maatschappij. Bedenk maar eens een design waar de maatschappij écht beter van wordt. De SER was daar indertijd vrij succesvol in voor wat de WAO betreft. Zelf was ik na deze eerste ervaring met de sociale zekerheid verkocht: ik wilde er meer van weten, met name de economische analyse ervan, en ging mij verdiepen in allerlei regelingen waarover ik tot dan toe op zijn hoogst een krantenberichtje had zien staan.

¹ Zie Adviescommissie Arbeidsongeschiktheid (2001).

² Zie SER (2002).

³ Zie onder andere CPB (2002).

1 Introductie

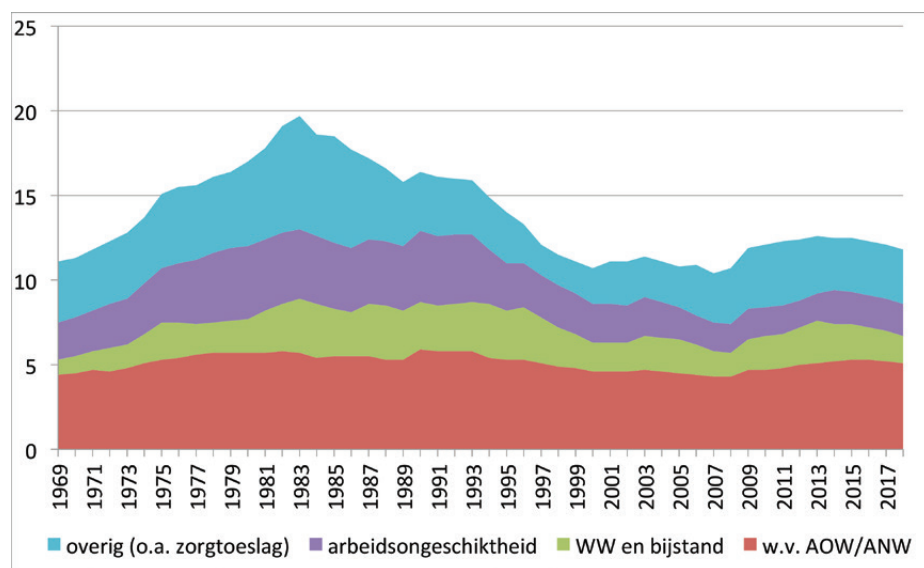
1. Introductie

Hoe ziet het beste sociale zekerheidsstelsel er uit? Best een ingewikkelde vraag. Als je op nul begint is het eenvoudig om richting te geven: bestrijd armoede en behoed gezinnen voor een al te grote inkomensterugval als zij met ongeluk worden geconfronteerd. Maar Nederland begint niet op nul. We zijn één van de welvarendste landen ter wereld, of sterker nog, één van de welvarendste landen aller tijden, met één van de best ontwikkelde sociale zekerheidsstelsels ooit bedacht.

Dat betekent natuurlijk niet dat we op onze lauweren hoeven te rusten. Verbeteringen blijven altijd mogelijk. We geven tientallen miljarden euro's uit aan de sociale zekerheid – een slordige 5000 euro per Nederlander per jaar – en een deel daarvan kan vast en zeker effectiever of efficiënter worden besteed. Bovendien verandert de omgeving voortdurend. Er verdwijnen banen en er komen weer nieuwe banen bij. Gezinssamenstellingen veranderen en carriè-repatronen zijn niet meer hetzelfde als in de tijd dat onze welvaartsstaat werd vormgegeven. Zo raakt de levenslange baan bij éénzelfde werkgever uit de mode en werken we tot op steeds hogere leeftijd door. En natuurlijk moet het ook allemaal betaalbaar zijn, wat in een vergrijzende samenleving niet vanzelfsprekend is. Deze ontwikkelingen vragen steeds weer om nieuwe aanpassingen van het sociale zekerheidsstelsel.

In Nederland is het aandeel van het bruto binnenlands product (bbp) dat wij aan sociale zekerheid besteden al 20 jaar stabiel (Figuur 1). Volgens de officiële CBS-statistieken besteden wij 1/9 à 1/8 van het bbp aan sociale zekerheid. In de jaren '80 lag dit aandeel beduidend hoger, onder andere vanwege de toenmalige arbeidsongeschiktheidsuitkering WAO. Het duurde anderhalf decennium totdat de uitgaven weer op hetzelfde niveau waren als voor de oliecrises in de jaren '70. De huidige stabiliteit van de sociale zekerheidsuitgaven is voor een belangrijk deel het gevolg van maatregelen om vergrijzingsgerelateerde kostenstijgingen in de hand te houden, bijvoorbeeld door de afschaffing van vervroegde uittredingsroutes en de stapsgewijze verhoging van de AOW-leeftijd.

Figuur 1: Sociale zekerheidsuitgaven (%bbp) sinds 2 decennia redelijk stabiel (bron: CBS en CPB)

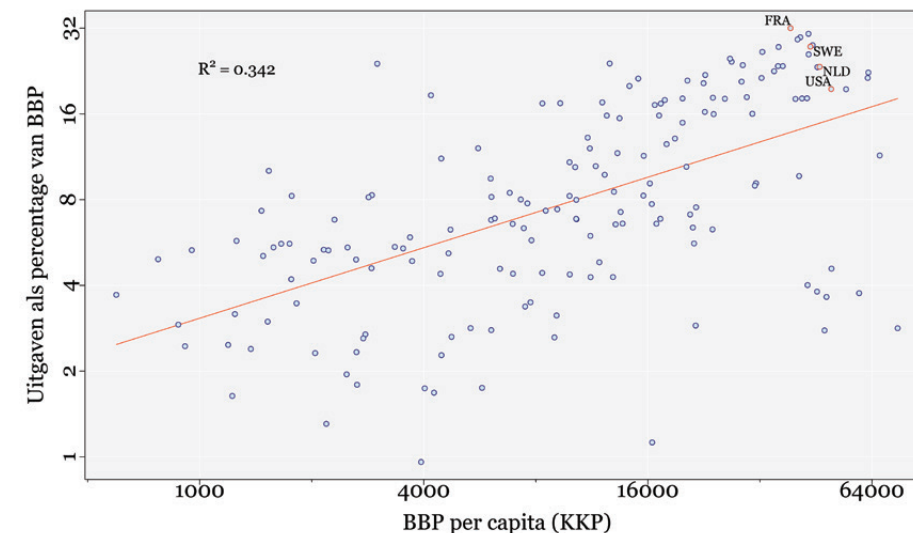
Noot: de onderliggende data zijn gepubliceerd als de 'Lange tijdreeksen overheidsfinanciën', zie <http://www.cpb.nl/cijfer/lange-tijdreeksen-overheidsfinancien>. De gegevens voor 2017 en 2018 zijn afkomstig uit CPB (2017b) en de eerdere jaren zijn gebaseerd op de Nationale Rekeningen van het CBS.

Gegeven de betrekkelijk grote rijkdom waar wij in leven, is er nog veel variatie mogelijk in de omvang van het sociale zekerheidsstelsel. Rechts bovenin Figuur 2 zien we Frankrijk, Zweden, Nederland en de VS – landen die op wereldschaal qua welvaart redelijk vergelijkbaar zijn. Het verschil in sociale zekerheidsuitgaven is echter aanzienlijk. (Let op dat de assen in de figuur logaritmisch zijn!) In Frankrijk wordt 1/3 van het bbp aan sociale zekerheid uitgegeven. Dat is tweemaal zoveel dan in de VS (1/6 van het bbp). Zweden en Nederland nemen een tussenpositie in. Let overigens op dat voor deze getallen de definitie van de ILO – het VN agentschap voor arbeid – wordt gehanteerd, die belangrijk afwijkt van de definitie van het Nederlandse CBS.

De grote verscheidenheid in keuzes die landen maken – ook al zijn zij precies even rijk – kent vele mogelijke oorzaken. Mensen uit verschillende culturen hebben verschillende voorkeuren. De risicobereidheid kan verschillen tussen

landen. In het ene land vinden mensen het acceptabel om risico's te lopen, terwijl in het andere land meer behoefte is aan zekerheden. Het opleidingsniveau en de demografische samenstelling van een land – groen of grijs; grote of kleine gezinnen – kan ook van invloed zijn op de geprefereerde sociale zekerheid.

Figuur 2: Relatief hoge sociale zekerheidsuitgaven bij een relatief hoog bbp

Noot: De uitgaven als weergegeven op de y-as behelzen o.a. publieke pensioenen, publieke verzekeringen tegen werkloosheid, ziekte en arbeidsongeschiktheid en uitkeringen bij zwangerschap en bevalling. Tevens zijn in deze definitie de uitgaven aan de publiek gefinancierde gezondheidszorg meegenomen. De statistieken komen van de International Labor Organization (ILO, 2010-2011). BBP per capita is gemeten in internationale dollars (2017) en aangepast volgens koopkrachtpariteit (KKP). Deze gegevens komen van het IMF's World Economic Outlook. De assen zijn in logaritmische schaal. De hier gehanteerde definitie van sociale zekerheidsuitgaven verschilt van de CBS-definitie in de voorgaande figuur.

De variatie in sociale zekerheidsuitgaven is ook deels te verklaren doordat de doelstellingen van de sociale zekerheid niet altijd haarscherp zijn afgebakend.⁴ Ik citeer Van Heerwaarden & de Kam (1988): “Hoofddoel van het stelsel van sociale zekerheid is huishoudens te beschermen tegen risico’s van inkomensderving en de dekking van als buitengewoon aangemerkte lasten. Een belangrijke nevensdoelstelling is het bewerkstelligen van [...] inkomensherverdeling tussen huishoudens in verschillende inkomensklassen.”⁵ Ik zal in mijn betoog eerst ingaan op wat Van Heerwaarden & de Kam “de nevensdoelstelling” noemen en vervolgens keer ik terug naar “het hoofddoel” van de sociale zekerheid, het bieden van verzekering aan huishoudens. Een vraag om in het achterhoofd te houden is of dit hoofddoel hernieuwde aandacht behoeft.

⁴ Er bestaat overigens geen eenduidige definitie van sociale zekerheid. Dit maakt internationale vergelijkingen als in Figuur 2 lastig, want bijna ieder land heeft zijn ‘grensgevallen’ van wat je wel of niet tot de sociale zekerheid kunt rekenen. Ik beperk mij op deze plaats tot de bestudering van de sociale zekerheid waar de overheid een bepalende rol in heeft, ofwel door de verzekering verplicht te stellen ofwel door in te grijpen in de verzekeringsmarkt via het prijsmechanisme (zoals subsidies of de instelling van maximumprijzen).

⁵ Van Heerwaarden & de Kam (1988) onderscheiden naast de *verticale inkomensherverdeling* tussen verschillende inkomensklassen ook *horizontale inkomensherverdeling* binnen dezelfde inkomensklasse en *inkomensherverdeling tussen generaties*; zie bijvoorbeeld ook Barr (2012). In deze oratie richt ik mij voornamelijk op de eerste vorm van inkomensherverdeling.

2

De sociale zekerheid als herverdelingsmachine

2. De sociale zekerheid als herverdelingsmachine

2.1 Sociale zekerheid verkleint inkomensongelijkheid

Na de eeuwwisseling steeg de ongelijkheid in *primaire inkomens* – zeg maar het totale inkomen vóór belasting- en premieafdrachten en exclusief sociale uitkeringen. Tussen 2001 en 2014 bedroeg de inkomensongelijkheidsstijging gemeten volgens de Gini-coëfficiënt meer dan 10% (Caminada et al., 2017).⁶ In de jaren '90 was volgens deze studie nog geen sprake van een toename in de ongelijkheid in primaire inkomens (Tabel 1). De ontwikkeling van de inkomensongelijkheid is overigens onderwerp van debat in de wetenschappelijke literatuur en ook de Gini-maatstaf voor inkomensongelijkheid kent zijn beperkingen. Op deze plaats abstraheer ik van dit debat en richt mij op de herverdelende werking van de sociale zekerheid – het precieze *niveau* van de Gini-coëfficiënt is daarvoor niet van belang.⁷

In termen van *besteedbaar inkomen* – het inkomen inclusief sociale uitkeringen, ná verrekening van belasting- en premieafdrachten – is de inkomensongelijkheid de afgelopen decennia minder hard gestegen (Tabel 1).⁸ In de jaren '90 steeg de inkomensongelijkheid met circa 3% en in de periode 2001-2014 steeg deze wederom met circa 3%. De ongelijkheid in besteedbare inkomens was steeds bijna de helft kleiner dan die in primaire inkomens. Na de eeuwwisseling steeg de inkomensongelijkheid in primaire inkomens met 0,8% per jaar; de ongelijkheid in besteedbare inkomens steeg met 0,2% per jaar.⁹

⁶ Het primaire inkomen bestaat uit het bruto loon, winst uit onderneming, inkomen uit vermogen en private inkomensoverdrachten. Pensioenuitkeringen uit de verplichte tweede pijler worden soms wel en soms niet tot het primaire inkomen gerekend. Caminada et al. (2017) rekenen pensioenuitkeringen niet tot het primaire inkomen, maar tot sociale uitkeringen.

⁷ Zie paragraaf 6 in Caminada et al. (2017) voor een discussie over verschillende bevindingen in de literatuur. De auteurs doen overigens gevoeligheidsanalyses zowel met betrekking tot de ongelijkheidsmaatstaf als tot aannames over het pensioeninkomen (zie de voorgaande voetnoot). Zie ook het tekstkader “Inkomensongelijkheid in perspectief” in CPB (2017b), p. 61.

⁸ Het besteedbaar inkomen bestaat uit het primaire inkomen vermeerderd met sociale uitkeringen en verminderd met loon- en inkomstenbelasting en sociale premies. Caminada et al. (2017) gebruiken het gestandaardiseerde inkomensbegrip, waarin rekening wordt gehouden met schaalvoordelen van meerpersoonshuishoudens.

⁹ Het SCP (2017a) beschouwt naast het primaire en besteedbare – of secundaire – inkomen ook het tertiaire inkomen waarin ook rekening wordt gehouden met “overdrachten”, bijvoorbeeld op gebieden als zorg, onderwijs en wonen. De Gini-coëfficiënt voor tertiaire inkomens verschilt niet veel van die voor besteedbare inkomens, waarbij wel de aantekening geldt dat middeninkomens minder profiteren in de tertiaire sfeer dan zowel lage als hoge inkomens.

We kunnen daarom concluderen dat – zeker na de eeuwwisseling – het belastingstelsel en de sociale zekerheid de inkomensongelijkheid belangrijk hebben getemperd. Sociale uitkeringen spelen hier volgens Caminada et al. (2017) een belangrijke rol in, die bovendien opmerkelijk constant is in de tijd (Tabel 1). Volgens hen wordt ongeveer een derde van de inkomensongelijkheid weggenomen via sociale uitkeringen.

Deze dominante rol van sociale uitkeringen is overigens in internationaal opzicht niet uitzonderlijk: in de meeste landen is het herverdelende effect via sociale uitkeringen ongeveer tweemaal zo groot als dat van belastingen en premies (Wang et al. 2012; 2013; Immervoll & Richardson, 2011). Deze verhouding is overigens wel afhankelijk van de gemaakte aanname over het pensioeninkomen. Als dit niet wordt meegenomen dan stijgt het relatieve belang van belastingen en premies (Guillaud et al. 2017).

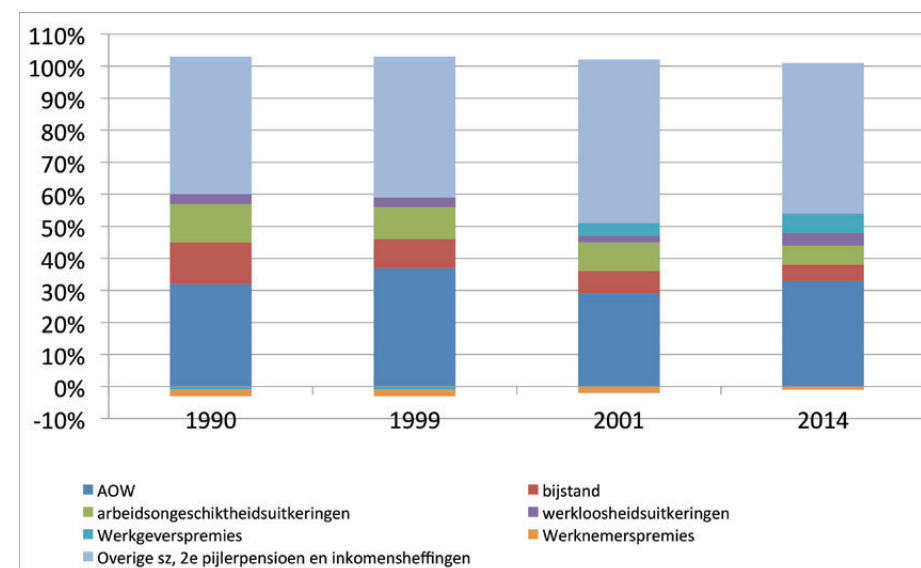
Tabel 1: Inkomensongelijkheid in Nederland, 1990-2014 (bron: Caminada et al., 2017)

	1990	1999	2001	2014
Ginicoëfficiënt primair inkomen (a)	0,514	0,513	0,494	0,556
Herverdeling door inkomensheffingen (b)	0,022	0,021	0,05	0,072
Herverdeling door sociale uitkeringen (c)	0,187	0,175	0,166	0,197
Ginicoëfficiënt besteedbaar inkomen	0,306	0,317	0,278	0,286
Effect ongelijkheid door inkomensheffingen en sociale uitkeringen [(b+c)/a x 100%]	-41%	-38%	-44%	-48%
Effect ongelijkheid door sociale uitkeringen [c/a x 100%]	-36%	-34%	-34%	-35%

Kijken we een slag dieper naar de belangrijkste herverdelers, dan is te zien dat ongeveer de helft tot stand wordt gebracht via de vier grootste sociale zekerheidsregelingen: de AOW, de WIA (voorheen WAO), de WW en de bijstand. Door de jaren heen wordt ongeveer een derde van de inkomensherverdeling tot stand gebracht door de AOW. Het belang van zowel de WIA als de bijstand is in de loop der tijd kleiner geworden. Gelijk na de eeuwwisseling ging 7% van de herverdeling via de bijstand en in 2014 was dat 5%. De bijdrage van de WIA daalde van 9% naar 6%. Het belang van de sociale werkgeverspremies is juist groter

geworden. De herverdelende werking van de WW, tot slot, beweegt logischerwijze mee met de conjunctuur.

Figuur 3: Ongeveer de helft van de inkomensherverdeling gevolg van AOW, WIA, WW en bijstand (bron: Caminada et al., 2017)

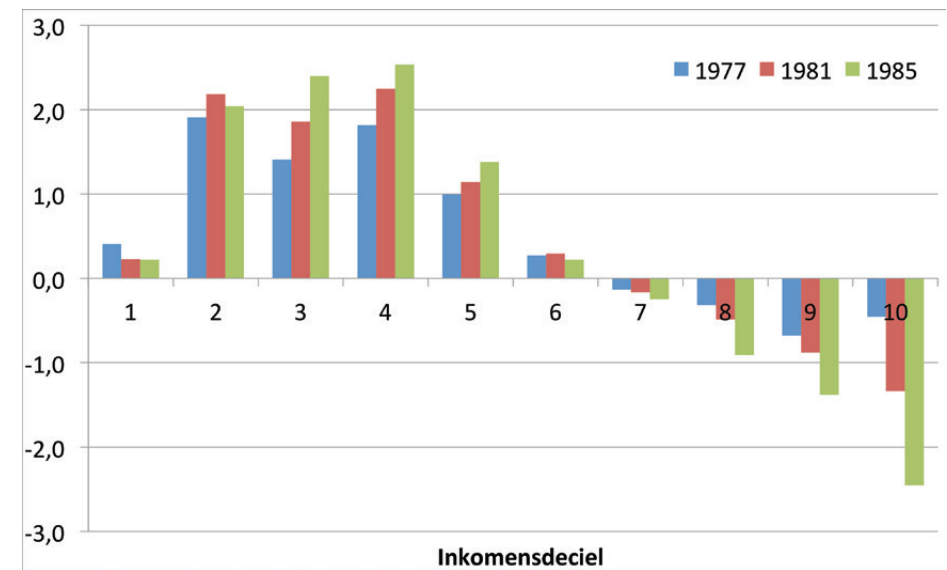
2.2 Niets nieuws onder de zon

Ook in de jaren '70 en '80 was al sprake van inkomensherverdeling via de sociale zekerheid (Figuur 4). De drie bovenste inkomensdecielen – de rijkste 30% van alle huishoudens – waren netto betaler aan het tweede tot en met het vijfde inkomensdeciël. (Het eerste inkomensdeciël profiteerde weinig, omdat daar veel studenten en thuiswonende kinderen toe behoorden.) Opmerkelijk genoeg spelen volgens de berekening van Van Heerwaarden & de Kam (1988) de sociale zekerheidsuitkeringen daarbij een ondergeschikte rol ten opzichte van de sociale premies.¹⁰ Hogere inkomensgroepen profiteerden evenzeer van sociale zekerheidsuitgaven als lagere inkomensgroepen, voornamelijk als gevolg van de werknemersverzekeringen tegen werkloosheid en arbeidsongeschiktheid en in mindere mate de AOW. De sociale premies werden echter in de betreffende periode voor meer dan een kwart door het hoogste inkomensdeciël opgebracht.

De inkomensherverdeling van de drie hoogste inkomensdecielen naar het derde tot en met het vijfde inkomensdeciël werd in de periode 1977-1985 steeds groter. Deze trend was zowel zichtbaar aan de uitgaven- als aan de premiekant – i.e. betrekkelijk minder sociale zekerheid én hogere premies voor de hoogste inkomens (en vice versa voor de lagere inkomens). Van Heerwaarden en de Kam (1988) constateren “een welbewuste accentuering van de solidariteitsgedachte [van rijke met arme huishoudens], ten koste van de verzekeringsgedachte”. Met andere woorden, de sociale zekerheid kreeg in de jaren '80 een steeds sterker accent van inkomensherverdeling. De oorspronkelijke verzekeringsfunctie raakte op de achtergrond.

¹⁰ Caminada et al. (2017) vonden juist dat de sociale zekerheidsuitgaven dominant waren in het verkleinen van de inkomensongelijkheid (paragraaf 2.1). Het is onzeker of sprake is van een verandering in de tijd – Van Heerwaarden en de Kam (1988) gaan in hun analyse tot 1985; Caminada et al. (2017) vanaf 1990 – of dat de uiteenlopende methodologieën die de auteurs hanteren leiden tot verschillende uitkomsten. Zie ook Caminada en Goudswaard (2003). Vermoedelijk is het wel of niet meenemen van pensioenen een belangrijke verklaring voor het verschil. Ook internationale evidentie wijst in deze richting (Guillaud et al. 2017).

Figuur 4. Herverdeling door sociale zekerheid in de jaren '70 en '80 (mrd euro) (bron: eigen berekening, gebaseerd op Van Heerwaarden en de Kam, 1988)

Noot: de herverdeling tussen inkomensgroepen is berekend door per inkomensgroep de ontvangen uitkeringen te verminderen met het bedrag aan betaalde premies. Inkomensgroepen zijn in decielen verdeeld op basis van het besteedbaar huishoudensinkomen (in tegenstelling tot Caminada et al. 2017 zijn deze niet gestandaardiseerd). De berekening omvat de AOW, kinderbijslag, bijstand en de toenmalige ziekte-, arbeidsongeschiktheids- en werkloosheidsverzekeringen en -voorzieningen. De premies bestaan zowel uit het werkgevers- als het werknemersdeel. De berekening abstraheert van een rijksbijdrage van circa 5 miljard euro. Vanwege deze veronderstelling wordt de mate van herverdeling tussen inkomensgroepen in de grafiek nog onderschat; huishoudens met een hoger inkomen betalen immers in de regel meer belasting. De onderliggende berekeningen zijn gedaan op basis van de CBS Nationale Rekeningen en herhaalde steekproeven van huishoudens uit het CBS Woningbehoeftenonderzoek (WBO). Het laatste bestand is gebruikt om de sociale zekerheidspremie- en -uitgaven toe te rekenen aan de juiste inkomenscategorie. De bedragen voor 1981 en 1985 zijn geïndexeerd op de totale sociale zekerheidsuitgaven in 1977. Stijgingen van de sociale zekerheidsuitgaven (en premie-inkomsten) als gevolg van beleid, demografie, conjunctuur en inflatie blijven daardoor buiten beschouwing.

2.3 Sociale premies als koopkrachtknoppen

Het lijkt een nationale volkssport om op Prinsjesdag de koopkrachtplaatjes zo te finetunen dat niemand er meer op vooruit – of achteruit – gaat dan de ander. In augustus buigt het kabinet zich over de *koopkrachtknoppen* om de mooiste *koopkrachtpuntenwolken* te kunnen laten produceren door het CPB. Ook vanuit deze kant bezien blijken sociale zekerheidsinstituten een belangrijke inkomensherverdelende rol te spelen: de premies zijn namelijk essentiële ‘koopkrachtknoppen’. Zo werd in 2009 de werknemerspremie voor het Algemeen Werkloosheidsfonds (Awf) afgeschaft. Dit was een effectieve maatregel om met name de koopkracht van werknemers met midden- en hogere inkomens te verbeteren (Gielen et al., 2013). De herverdelende rol van sociale premies geldt overigens niet allen voor werknemers, maar ook voor werkgevers, mensen die niet in loondienst werken en inactieven.¹¹

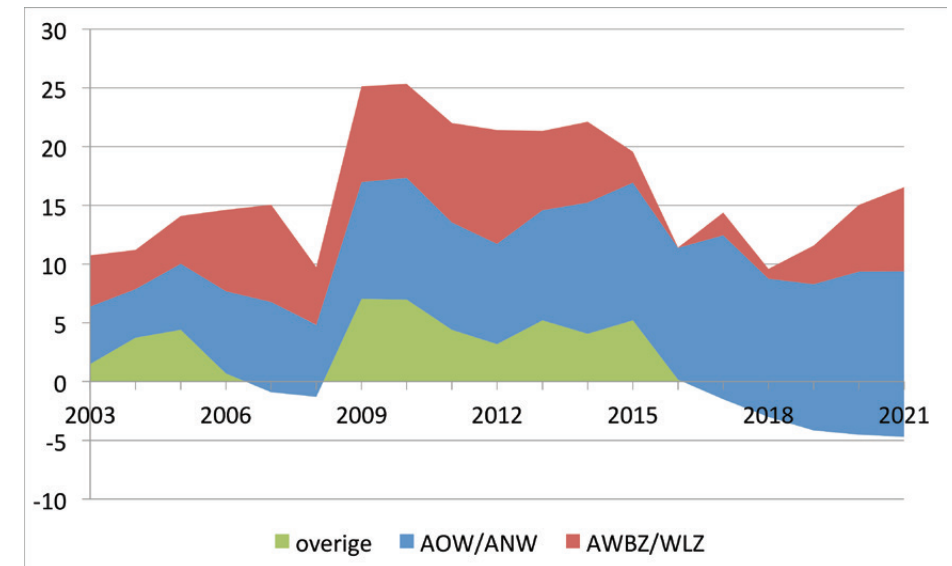
Het verband van sociale premies met de vermogenspositie van sociale fondsen is zwak te noemen (Gielen et al., 2013). Na 2003 wordt jaarlijks tussen de 10 en 25 miljard euro vanuit de algemene middelen bijgedragen aan de sociale fondsen (Figuur 5). De grootste overheveling vindt plaats naar de AOW en de op één na grootste naar de WLZ. Van deze regelingen is bij ongewijzigd beleid in 2021 bijna een derde niet gefinancierd vanuit de sociale premies (Figuur 6). De premies voor werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsuitkeringen (WW en WIA) zijn echter na 2017 *hogere* dan lastendeckend vastgesteld (Figuur 5).

Is dit losse verband tussen premies en uitgaven erg? Nee, het is niet per se erg. Alarmerende berichten in de media¹² over tekorten bij de sociale fondsen zijn niet terecht. De financiering van de sociale zekerheid is gewoon onderdeel van de Rijksbegroting en telt mee voor zowel het (korte termijn) EMU-saldo als het (lange termijn) houdbaarheidssaldo. Opmerkelijk is het wel: de sociale premies dienen immers in theorie ter financiering van de sociale zekerheid. Het loslaten van dit verband staat symbool voor de inkomenspolitiek die bedreven wordt via sociale zekerheidsparameters; ook hier zien we het verzekeringskarakter naar de achtergrond verdwijnen.

¹¹ Ook de werkgeverslasten worden op Prinsjesdag traditioneel bijgestuurd via sociale premies. Zo is de Aof-premie, de werkgeverspremie voor het Arbeidsongeschiktheidsfonds, een favoriete werkgeverslastenknoop.

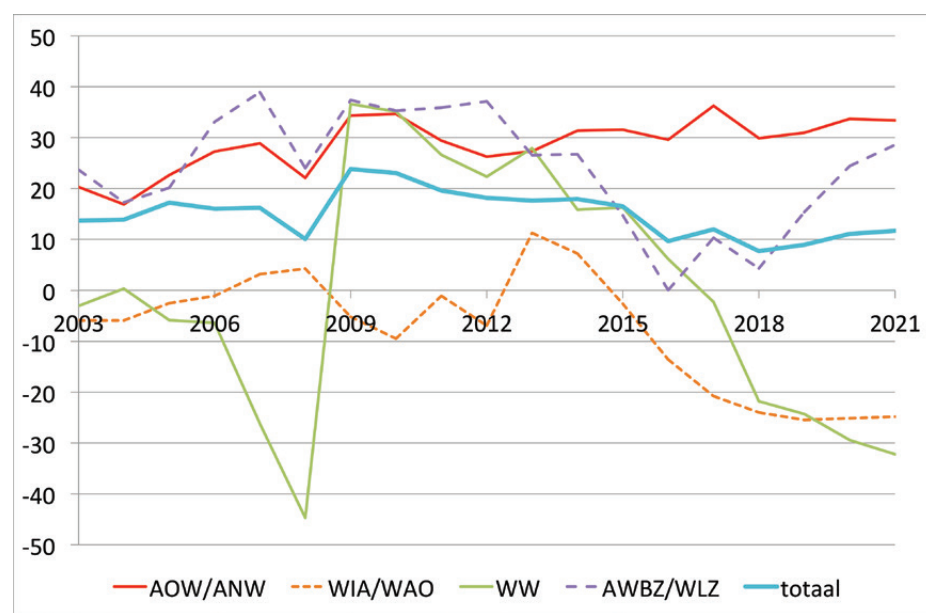
¹² Zie bijvoorbeeld een artikel in het Financieele Dagblad (2017).

Figuur 5. Niet-premiegefinancierde uitgaven van de sociale fondsen (mld euro)

Noot: Onder ‘overige’ wordt verstaan: WAO/WIA, WW, Ziekenfondswet (Zfw) en Zvw. Sinds 2015 wordt de Inkomensondersteuning AOW geboekt bij het AOW-fonds: uitgaven en rijksbijdrage + 1 mld euro. Bron: CBS (Nationale Rekeningen), tot en met 2016, en CPB (2017a) voor 2017 tot en met 2021.

Figuur 6. Afhankelijkheid van alternatieven voor premiefinanciering (% uitgaven)

Noot: De figuur toont de rijksbijdrage per fonds (of cluster van fondsen) als percentage van de uitgaven van het fonds (of cluster van fondsen) in het desbetreffende jaar. Bron: CBS (Nationale Rekeningen), tot en met 2016, en CPB (2017a) voor 2017 tot en met 2021.

2.4 De herverdelingsmachine werkt ook over de levensloop bezien

In de voorgaande paragrafen zagen we dat de sociale zekerheid effectief is in het verminderen van de inkomensongelijkheid. Een interessante vraag is of dit beeld overeind blijft staan als we mensen over hun gehele levensloop beschouwen. Immers, de meeste mensen worden een keer oud. Inkomensherverdeling via de AOW is zo gezien niet zozeer een overdracht naar een ander persoon op dit moment, maar een voorbode van een inkomensoverdracht in de toekomst aan zichzelf. Evenzo worden veel mensen ergens gedurende hun levensloop een keer werkloos of arbeidsongeschikt. De herverdelende werking van de sociale zekerheid zou over de levensloop bezien dus wel eens kleiner kunnen zijn dan uit de

cross-sectionele analyses in de voorgaande paragrafen bleek.¹³

Anderzijds is ook de inkomensongelijkheid kleiner wanneer we de *gemiddelde levensloopinkomens* met elkaar vergelijken (Aaberge & Mogstad 2015; Bowlus & Robin 2012). Binnen een gegeven jaar zijn er flinke uitschieters – bijvoorbeeld een nulinkomen als gevolg van het maken van een wereldreis – maar die worden meestal elders in de levensloop weer gecompenseerd. Een ander voorbeeld is dat juist ook uitschieters naar boven vaak ergens anders in de levensloop worden gecompenseerd. Mensen met hoge jaarinkomens zijn vaak al over de helft van hun carrière en hebben in hun jonge jaren een veel lager inkomen gehad. Vanuit het levensloopperspectief bezien zijn hoge jaarinkomens daarom naar boven toe vertekend – wat leidt tot een overschatting van de inkomensongelijkheid wanneer gemeten op cross-sectie basis.

Kortom, we hebben in de levenslooptanalyse te maken met een uitgangssituatie van minder inkomensongelijkheid, maar ook minder herverdelende werking van de sociale zekerheid. Hoe het per saldo uitwerkt is op voorhand ongewis.

Interessant is in dit verband een vergelijking van de inkomensongelijkheid tussen Angelsaksische en Continentaal-Europese landen. De cross-sectionele inkomensongelijkheid is in Europese landen kleiner, dat staat helder op ons netvlies. Maar als we het over de levensloop bezien, dan verdampen de verschillen voor een belangrijk deel. Dit is het gevolg van een betrekkelijk hoge inkomensmobiliteit in Angelsaksische landen: de kans om op de inkomensladder te stijgen is relatief hoog (Bowlus & Robin 2012).¹⁴ Vanuit deze invalshoek zijn de verschillen in inkomensverdeling tussen de VS en Nederland waarschijnlijk minder groot dan we vaak denken. Maar de inkomensmobiliteit in de VS heeft natuurlijk wel een prijs: risico. Huishoudens hebben weliswaar meer kans om te stijgen in de inkomensverdeling, maar ze hebben ook meer kans om te dalen.

Terug naar de rol van sociale zekerheid. *Ook over de levensloop bezien blijft de herverdelende werking van de sociale zekerheid kaarsrecht overeind staan.* In termen van de Gini-coëfficiënt daalt de inkomensongelijkheid gemeten over levens-

¹³ Sørensen et al. (2006) voor Denemarken en Nelissen (1998) en Ter Rele (2007) voor Nederland wijzen in deze richting.

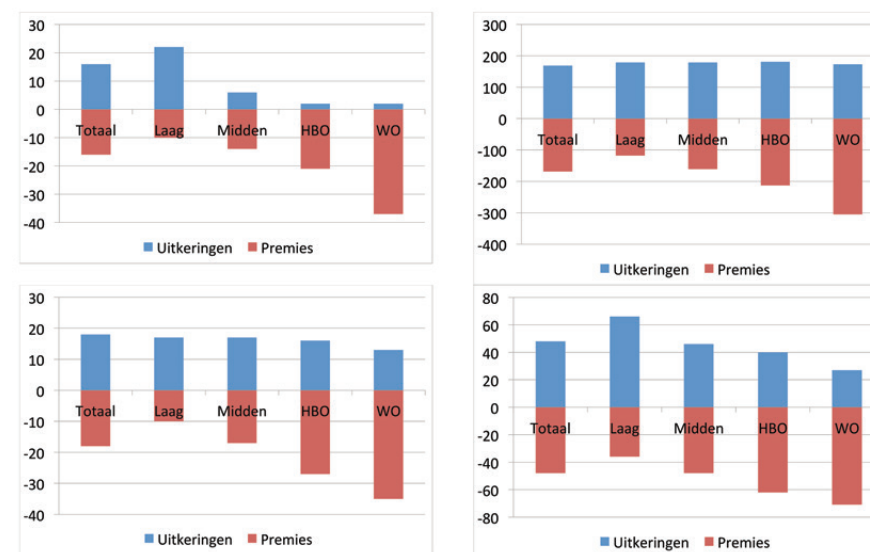
¹⁴ De auteurs analyseren de inkomensongelijkheid in de VS, het VK, Canada – de ‘Angelsaksische landen’ – en Duitsland en Frankrijk.

loopinkomens met circa 20%, puur en alleen als gevolg van sociale zekerheids-uitkeringen en premieheffing (Waijers & Lever, 2013).¹⁵ Dit is zoals verwacht minder dan de cross-sectionele inkomenshervdeling als gevolg van sociale zekerheid (vergelijk paragraaf 2.1), maar nog altijd een behoorlijk effect.

We kunnen dit effect inkleuren door het effect van de sociale zekerheid op de levensloop-inkomensongelijkheid voor verschillende opleidingsniveaus te presenteren. Opleiding is natuurlijk niet hetzelfde als inkomen, maar het verband tussen beide is sterk waardoor ook een goede indruk ontstaat van de inkomenshervdeling. De relatief sterkste hervederer is de bijstand (Figuur 7). Mensen met een HBO- of WO-opleiding maken er nauwelijks gebruik van, maar betalen drie maal zoveel voor deze sociale voorziening als mensen met een lagere opleiding. De grootste hervederer in absolute zin is de AOW. Weliswaar profiteren alle ingezetenen ongeveer evenveel van deze volksverzekering, maar hoger opgeleiden betalen er ruim twee maal zo veel voor als lager opgeleiden. Een belangrijke oorzaak hiervan is de gemaximeerde AOW-premie. Alle AOW-uitgaven die daar bovenuit stijgen worden uit de algemene middelen betaald (zie de voorgaande paragraaf) en dat betekent praktisch dat rijkere huishoudens – zowel jong als oud! – extra geld afdragen aan de financiering van de AOW. Maar dit is niet de enige reden, ook de AOW-premie zelf wordt voor een groter deel door hoger opgeleiden dan lager opgeleiden opgebracht.

De WIA en WW laten eveneens hervdeling zien van hoog- naar laagopgeleiden. In beide gevallen speelt de financiering via sociale premies daar een belangrijke rol in. In het geval van de WIA zijn er ook belangrijke verschillen in de uitgaven: hoogopgeleiden maken ruim twee maal zo weinig gebruik van een arbeidsongeschiktheidsuitkering als laagopgeleiden.

Figuur 7. Inkomenshervdeling via de bijstand (linksboven), AOW (rechtsboven), WW (linksonder) en WIA (rechtsonder) gemeten over de levensloop in dzt euro (bron: Waijers & Lever, 2013)

¹⁵ De auteurs veronderstellen in hun berekeningen dat de sociale zekerheidspremies op lange termijn lastendekkend zijn.

3

De verdeling van inkomensrisico's: een vogelvlucht van theorie naar praktijk

3. De verdeling van inkomensrisico's: een vogelvlucht van theorie naar praktijk

3.1 Hoe risico-avers zijn we nu eigenlijk?

In het voorgaande hoofdstuk heb ik uitgebreid stilgestaan bij de herverdeling van inkomens via de sociale zekerheid. Dit wordt echter meestal niet als de primaire functie van de sociale zekerheid gezien. Dat is namelijk niet zozeer de herverdeling van inkomen als wel de herverdeling van inkomensrisico's. De WW heeft als primair doel het voorkomen van een inkomensval als gevolg van baanverlies. En de WIA verzekert de *verdiencapaciteit* van werknemers, mocht deze dalen. Het gaat hier dus niet per se om arm of rijk, maar om neerwaartse risico's. De bankdirecteur betaalt mee aan de verzekering van haar hypotheekadviseur en de treinconducteur betaalt mee aan de verzekering van zijn president-directeur. Door veel verschillende individuele risico's in de verzekering te poolen kan de meeste meerwaarde worden gecreëerd.

Hoeveel behoefte er is aan de verzekering van risico's hangt af van de mate van risico-aversie. Huishoudens houden niet van risico en hebben er meestal geld voor over om het af te kopen. Maar merkwaardig genoeg heerst over deze risico-aversie veel onduidelijkheid. Het *Handbook of Public Economics* rept zelfs van "tremendous uncertainty" (Chetty & Finkelstein 2013). In de beschikbare empirische literatuur worden veel verschillende resultaten gevonden. Een aantal studies duidt op een grote individuele verscheidenheid (bijvoorbeeld Cutler et al., 2008). Mensen hebben – los van het feitelijke risico dat zij lopen – verschillende voorkeuren voor hun mate van verzekering. De één hecht geen waarde aan een werkloosheidsverzekering – en zal misschien eerder zzp'er worden – en de ander juist veel. Denk bijvoorbeeld aan al die mensen die hun baan hebben verloren tijdens de recente economische crisis – soms meer dan 150 duizend per kwartaal.¹⁶ De meesten van hen zullen dolblij zijn geweest met de WW die zij ontvingen of nog steeds ontvangen. Maar een deel zal de WW misschien minder hard nodig hebben gehad, bijvoorbeeld omdat zij veel spaargeld hebben of een partner met een goed inkomen.

Om het nog ingewikkelder te maken hebben mensen waarschijnlijk ook ver-

¹⁶ Bron: CBS Statline.

schillende voorkeuren voor verschillende risico's. Bij het ene type risico aanvaarden zij gemakkelijker een slechte uitkomst dan bij het andere type (Barseghyan et al., 2011; Einav et al., 2012). Zo blijken mensen minder risico-avers te zijn bij de keuze van hun autoverzekering dan bij andere verzekeringen die vergelijkbare financiële risico's betreffen. Dat kan er mee te maken hebben dat 95% van de automobilisten zichzelf een betere rijder vindt dan gemiddeld,¹⁷ maar dat is eigenlijk weer een andere discussie. In ieder geval zien we dat mensen voor wat betreft autorijden bereid zijn om grotere risico's te nemen dan, zeg, met betrekking tot een inbraak in hun woning (Barseghyan et al., 2011). En dat maakt het optuigen van verzekeringen weer lastiger, want het betekent dat je *gelijke financiële risico's* toch op een andere manier zou willen verzekeren.

De onduidelijkheid over de risico-aversie van huishoudens maakt het moeilijk te overzien welke mate van verzekering vanuit maatschappelijk oogpunt wenselijk is – zowel het gemiddelde niveau als de mate van differentiatie tussen verschillende groepen in de samenleving (bijvoorbeeld rijk versus arm; hoogopgeleid versus laagopgeleid). Waarschijnlijk is dit een reden waarom ideologische en politieke standpunten vaak zwaar wegen in het debat. Als we meer zouden weten over de risicobereidheid van huishoudens dan zou de sociale zekerheid meer kunnen worden toegesneden op hun behoeften. Welk niveau van de arbeidsongeschiktheidsverzekering biedt de meeste meerwaarde, voor de treinconducteur, de hypotheekadviseur, maar ook de bankdirecteur en de president-directeur van de NS? Bij een fundamentele analyse van het sociale zekerheidsstelsel is dit een essentieel vraagstuk: op welke plekken in de samenleving – bij welke risico's voor welke huishoudens – geeft verzekering van die risico's de meeste toegevoegde waarde? Dat is een vraag die wij ons vaker mogen stellen.

3.2 Kunnen we de theorie van publieke sociale zekerheid onderbouwen met empirisch bewijs?

Een fundamenteel vraagstuk in de economische analyse van de sociale zekerheid is of de overheid dient in te grijpen, of dat de markt zelf 'voldoende' verzekering kan bieden. Deze vraag wordt typisch vanuit de economische theorie aangevlogen (Chetty & Finkelstein 2013).

¹⁷ Zie Sutherland (2010; p. 222).

De private verzekeringsmarkt is lang niet altijd in staat om maatschappelijk gewenste verzekeringen te produceren. Het klassieke argument uit de economische theorie is *averechtse selectie*: mensen kunnen zelf beter een inschatting maken van hun risico's dan de verzekeraar. Daardoor verzekeren zich bij een gegeven prijs alleen de mensen met een hoog risico, wat de prijs van de verzekering opdrijft, waardoor alleen mensen met een nog hoger risico zich willen verzekeren, et cetera, totdat niemand meer een verzekering wil kopen. Selectie kan ook vanuit de aanbodkant komen: de verzekeraar die alleen de 'gunstige risico's' wenst te verzekeren, ofwel *risicoselectie*.

Over selectie in werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsverzekeringen bestaat helaas bijna geen relevant onderzoek (Chetty & Finkelstein, 2013). Het lijkt op voorhand weliswaar aannemelijk dat selectie zou plaatsvinden in private verzekeringsmarkten, maar er is nauwelijks empirisch bewijs voor. Dat komt omdat private verzekeringen voor werkloosheid en arbeidsongeschiktheid in de meeste landen niet gangbaar zijn. Het belang van selectie voor arbeidsongeschiktheids- en werkloosheidsverzekeringen is dus empirisch heel lastig te onderzoeken. Een uitzondering is de zeer recente studie van Landais et al. (2017), die voor de Zweedse WW belangrijke *averechtse selectie* vindt. Ook in de Deense WW zijn aanwijzingen gevonden voor *averechtse selectie* (Ejrnæs & Hochguertel, 2013). Deense zelfstandigen mogen zelf kiezen of zij deelnemen in de WW en inderdaad lijken degenen met hogere risico's daar meer gebruik van te maken. Er zijn dus aanwijzingen voor selectie, maar eigenlijk zouden we over dit essentiële argument veel meer moeten weten.

Indien selectie optreedt in 'de vrije markt', is dit een essentieel argument voor overheidsingrijpen. Selectie betekent immers dat delen van de samenleving niet bediend worden, of in het extreme geval de samenleving zelfs helemaal geen verzekering kan krijgen. En omdat het verzekeren van arbeidsongeschiktheids- en werkloosheidsrisico's voor veel huishoudens waarschijnlijk wel degelijk toegevoegde waarde heeft, ligt de publieke organisatie van deze verzekeringen voor de hand.

Er zijn naast selectie ook andere argumenten ten faveure van de publieke organisatie van sociale zekerheid. Verplichtstelling voorkomt dat mensen verzuimen zichzelf te verzekeren terwijl zij daar wel baat bij hebben (als gevolg van kortzichtig gedrag of financieel analfabetisme). Soms kunnen de uitvoeringskosten

van belang zijn. Vaak wordt gedacht dat private organisaties efficiënter opereren doordat zij blootgesteld worden aan concurrentie, maar tegenover dit mogelijke voordeel staat dat private verzekeraars kostenvoordelen kunnen missen als zij op een kleinere schaal opereren of extra kosten maken voor marketing en acquisitie. Bij pensioenuitvoerders worden belangrijke schaalvoordelen gevonden. Grotere pensioenfondsen maken ruim tien keer lagere kosten per deelnemer dan kleinere pensioenfondsen (Alserda et al. 2017). Of dergelijke grote effecten zouden optreden in de uitvoering van de sociale zekerheid moet nog nader worden onderzocht.

Bij verzekering tegen het werkloosheidsrisico komt hier nog het argument bij dat op een gegeven moment in de tijd de risico's op werkloosheid sterk zijn gecorreleerd tussen individuele werkenden. Private verzekeraars kunnen daardoor het risico niet goed spreiden en zouden zeer hoge buffers moeten aanhouden, in tegenstelling tot een publieke uitvoerder die niet failliet kan gaan (zie bijvoorbeeld Hendren 2016).

3.3 Over de afruil tussen verzekering en moral hazard weten we relatief veel

Als de overheid inspringt en een publieke verzekering aanbiedt, komen we op de hoe-vraag. Hoe kunnen we de sociale zekerheid het beste inrichten? Dit vraagstuk wordt veelal empirisch benaderd (Chetty & Finkelstein 2013). De afgelopen decennia is veel nieuwe kennis over de causale effecten van instituties op het gedrag van werkenden en bedrijven opgedaan, steeds vaker gebaseerd op veldexperimenten en quasi-experimenteel onderzoek (Angrist en Pischke 2010). Experimenten beogen selectie vooraf uit te schakelen door interventies willekeurig toe te wijzen aan mensen; quasi-experimenten corrigeren achteraf voor selectie-effecten en omgekeerde causaliteit.

Een optimaal design van de sociale zekerheid dient zowel gestoeld te zijn op een begrip van de economische mechanismen als op empirische bevindingen, ofwel “connecting theory to data” (Chetty & Finkelstein 2013). Vooral bij fundamentele hervormingen bieden alleen empirische studies niet voldoende houvast: de externe validiteit van lokaal geschatte parameters is in de regel beperkt. Juist in dergelijke gevallen is daarom begrip van de economische mechanismen nodig. Tinbergen (1957) schreef: “[W]elfare economics is no exception to general economics

in that it needs an equilibrium between theory and observation.”

Het optimale design van de sociale zekerheid betreft de trade-off tussen verzekering en *moral hazard*. Het bieden van verzekering heeft toegevoegde waarde maar ook een prijs: (potentiële) werklozen en arbeidsongeschikten doen vaak minder moeite om risico's te ontlopen. Dit noemen we moral hazard. Vanuit het individu is dit gedrag misschien te begrijpen, maar het leidt wel tot hogere sociale zekerheidspremies en/of hogere belastingtarieven. Dat kan bovendien weer betaald werk ontmoedigen. Naar dergelijke gedragseffecten is veel onderzoek gedaan en we hebben er vaak een redelijk helder beeld van.

Waar traditioneel enerzijds ‘herleide vorm’ empirisch onderzoek plaatsvond en anderzijds meer theoretisch getint onderzoek, groeien de beide invalshoeken het laatste decennium naar elkaar toe. Chetty & Saez (2010) leidden een eenvoudige formule af, op basis waarvan de ‘optimale’ replacement rate kan worden berekend gegeven moral hazard. De formule is feitelijk niet anders dan de Ramseyregel voor optimale belastingheffing en zegt dat het uitkeringspercentage (de replacement rate) hoger kan zijn naarmate (potentiële) gebruikers van sociale zekerheid hun gedrag minder snel aanpassen.¹⁸ Aangezien moral hazard bij werkloosheidsverzekeringen een sterkere rol lijkt te spelen dan bij arbeidsongeschiktheid (Krueger & Meyer, 2002), zou dat volgens de (eenvoudigste) Chetty-Saez benadering betekenen dat de optimale uitkering bij arbeidsongeschiktheid hoger is dan bij werkloosheid.

Dit sterk vereenvoudigde voorbeeld laat zien dat een vertaling van betrekkelijk rechttoe-rechtaan empirisch onderzoek potentieel heeft richting de formulering van optimaal beleid. Een probleem blijft echter een inschatting van de risico-aversie van individuen en huishoudens, waar zoveel onzekerheid over bestaat. Studies voor de VS berekenden dan ook een range van optimale replacement rates voor de werkloosheid, bij verschillende aannames omtrent risico-aversie. Dit leverde overigens een lagere replacement rate op dan de 68% die nu in de VS geldt (Chetty & Finkelstein 2013).

In Nederland staat dergelijk onderzoek nog in de kinderschoenen. Zeker, er bestaat veel empirisch onderzoek naar de gedragseffecten van sociale zekerheid.

¹⁸ Shimer & Werning (2007) benaderen de optimale replacement rate in de WW op een andere wijze (vanuit de zoektheorie) wat tot andere conclusies leidt.

Ik noem een paar recente voorbeelden ter illustratie – bij lange na niet uitputtend:

- De maximale WW-duur heeft een negatief effect op de kans om werk te vinden en de sollicitatieplicht voor oudere werklozen heeft een positief effect (Lammers et al. 2013; Koning & Raterink 2013; De Groot & van der Klaauw 2014; Hullegie & van Ours 2014; Been & Knoef 2017).
- Arbeidsongeschiktheidsverzekeringen zoals de voormalige WAO en Wajong kenden substitutie met andere sociale zekerheid zoals de WW en de bijstand (Koning & van Vuuren 2007; 2010; Borghans et al. 2014; Roelofs & van Vuuren 2017).

De genoemde studies hebben alle specifiek betrekking op Nederland. Het lijkt mij een mooie uitdaging om dergelijk onderzoek te vertalen naar het optimale design van de Nederlandse sociale zekerheid.¹⁹

¹⁹ Een schaars voorbeeld van een dergelijke studie voor Nederland is Jongen (2009), die de optimale vormgeving van de ww tracht te identificeren – in het bijzonder de vraag onder welke condities de ‘spaar-ww’ een goed alternatief zou zijn voor de huidige ww.

4 Flexibele arbeid: Paard van Troje of kanarie in de kolenmijn?

4. Flexibele arbeid: Paard van Troje of kanarie in de kolenmijn?²⁰

4.1 Flexibele arbeid heeft voor- en nadelen...

Het bereik van de publieke verzekeringen voor arbeidsongeschiktheid en werkloosheid is in Nederland beperkt tot werknemers met een arbeidscontract; zzp'ers vallen er niet onder. Ontslagbescherming en de loondoorbetaling bij ziekte verschillen voor vaste en flexibele arbeid. Zijn deze verschillen een probleem?

Het aandeel tijdelijke contracten in de werkende beroepsbevolking was in 2014 in Nederland 22%, wat hoger is dan in Duitsland (13%), Frankrijk (16%), het Verenigd Koninkrijk (6%), Denemarken (9%) en Zweden (18%).²¹ Het aandeel tijdelijke contracten en zzp'ers bij elkaar was in 2014 zelfs 34% van de Nederlandse werkzame beroepsbevolking. Dit is ruim meer dan het gemiddelde in de Europese Unie: 25%. Nederland behoort tot de koplopers, samen met Griekenland en Italië – die vooral een groot aandeel zzp'ers hebben – Polen en Spanje – die vooral een groot aandeel flexibele werknemers hebben – en Portugal en Cyprus. Flexibilisering van de arbeidsmarkt lijkt geen brede internationale trend te zijn. In geen enkel land groeit het aandeel werkenden in de flexibele schil zo snel als in Nederland.

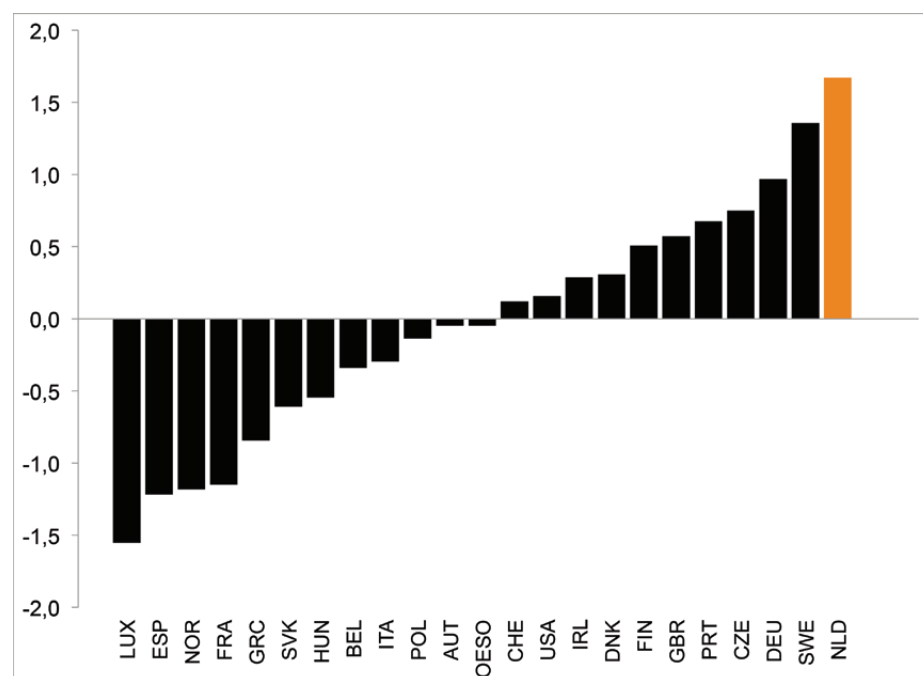
Een belangrijk verschil tussen werknemers met een vast en tijdelijk contract zijn de ontslagkosten (inclusief de tijd voor procedures en mogelijke onzekerheid over de uitkomst). In Nederland is dit verschil in internationaal opzicht groot (Figuur 8). Het grote verschil in bescherming van vaste en tijdelijke contracten maakt flexibele arbeid relatief aantrekkelijk. In landen met relatief veel ontslagbescherming voor vaste contracten lijkt vaak sprake van een hoger aandeel tijdelijke contracten. Een eenduidige relatie is echter moeilijk te vinden: naast de ontslagbescherming voor vast en tijdelijk werk zijn waarschijnlijk ook andere factoren belangrijke verklaringen voor het aandeel tijdelijk werk in verschillende

²⁰ Onderdelen van deze paragraaf zijn gebaseerd op Muselaers et al. (2016) en Euwals et al. (2016).

²¹ Deze cijfers zijn afkomstig van de OESO (2014b). Zij kunnen afwijken van CBS cijfers, afhankelijk van de gekozen definitie. De groep werknemers met een flexibel arbeidscontract bevat onder andere uitzendkrachten, werknemers met een nulurencontract, tijdelijke arbeidskrachten met uitzicht op een vast dienstverband en oproep- en invalkrachten. De grootste groei betreft het aantal oproep- en invalkrachten.

landen (De Beer en Verhulp, 2017).

Figuur 8. Verschil in ontslagbescherming tussen vaste en tijdelijke contracten (bron: OESO)

Toelichting: de figuur geeft het verschil weer tussen de OESO-indicator voor vaste contracten met de OESO-indicator voor tijdelijke contracten.

Er zijn allerlei voor- en nadelen verbonden aan flexibele arbeid. Voor de economie als geheel – in het bijzonder de productiviteit en de werkgelegenheid – valt niet te zeggen of flexibele arbeid een gunstige uitwerking heeft (zie tekstkader). Flexibele arbeidsrelaties versterken het aanpassingsvermogen van de economie. Ondernemingen kunnen hun productie gemakkelijker op- of afschalen en meer dynamiek op de arbeidsmarkt kan bijdragen aan een snellere vernieuwing van de economie. Sommige werkenden – met name zzp'ers – hebben een voorkeur voor flexibiliteit (Vlasblom en Josten 2013). Zzp'ers kunnen bijvoorbeeld vaak gemakkelijker arbeid- en zorgtaken combineren dan werknemers in loondienst (SCP 2016a).

Flexibele arbeid, productiviteit en werkgelegenheid

De uitwerking van vaste en flexibele arbeidsrelaties op de *arbeidsproductiviteit* is niet eenduidig. Flexibele arbeidscontracten kunnen de arbeidsproductiviteit versterken. Bedrijven hebben de mogelijkheid om personeel te screenen, wat de kwaliteit van de matches op de arbeidsmarkt ten goede komt. Een flexibele arbeidsmarkt leidt ook vaak tot meer dynamiek op de arbeidsmarkt. De productiefactor arbeid kan sneller zijn weg vinden naar een kwalitatief betere 'match', wat de productiviteit verhoogt (Bartelsman et al. 2016). Daarnaast kan het vooruitzicht van een relatief gemakkelijk te beëindigen arbeidsrelatie de motivatie en daarmee de productiviteit van werkenden stimuleren (Dolado en Stucchi 2008; De Hek en van Vuuren 2011). Zzp'ers hebben een voortdurende prikkel om hun productiviteit op peil te houden, omdat zij anders van opdrachten verstoken blijven. Aan de andere kant is het bij een vaste arbeidsrelatie voor zowel werkgever als werknemer eerder lonend om te investeren in (bedrijfs- of sector-) specifiek kapitaal. Omdat de binding sterker is, hebben beide partijen baat bij langetermijninvesteringen in bijvoorbeeld specifieke ict-vaardigheden van de werknemer (Malcomson 1999). Het effect op de productiviteit kan dus beide kanten opwerken en het saldo-effect is op voorhand onduidelijk.

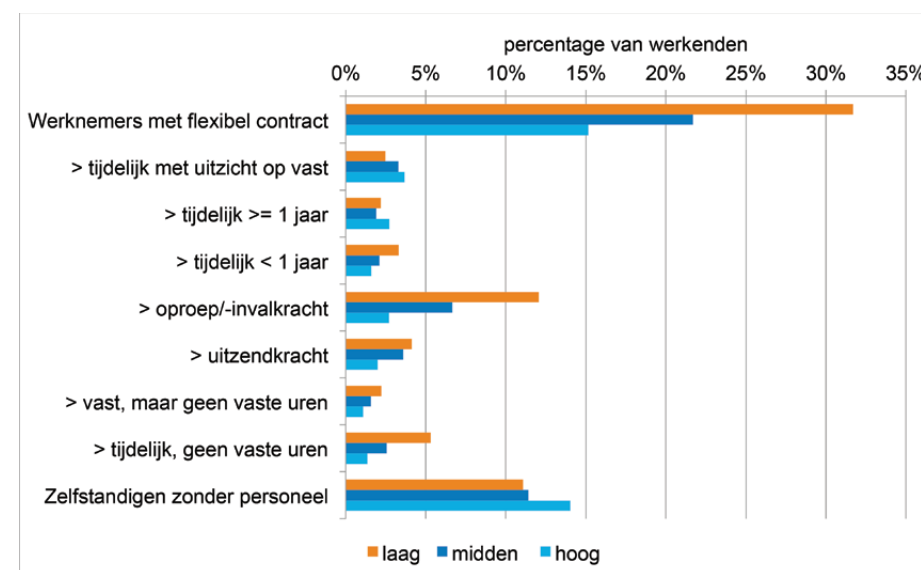
Ook de uitwerking op de *werkgelegenheid* is niet eenduidig. Voor zover flexibele arbeid extra mogelijkheden biedt ten opzichte van vaste arbeidsrelaties kan het de werkgelegenheid vergroten. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer flexibele arbeidsrelaties worden ingezet voor het opvangen van piekdrukke en korte (soms specialistische) klussen. De mogelijkheid om als zzp'er aan de slag te gaan kan bovendien de werkgelegenheid vergroten voor mensen met een achterstandspositie op de arbeidsmarkt. In Duitsland zijn bijvoorbeeld positieve werkgelegenheidseffecten gevonden van opstartsubsidies voor – met name vrouwelijke en laagopgeleide jonge mannelijke – werklozen (CPB, 2015). Aan de andere kant ervaart de werkgever bij vaste arbeidsrelaties minder frictiekosten (zoekkosten, inwerken van nieuwe werknemers, etc.), wat gunstig kan zijn voor werkgelegenheid in de vorm van vaste arbeidsrelaties. Een ruimere mogelijkheid voor flexibele arbeid leidt volgens een aantal buitenlandse studies echter eerder tot vervanging van vaste banen door flexibele arbeid dan tot extra werkgele-

genheid (bijvoorbeeld Kahn, 2010). De dynamiek op de arbeidsmarkt verandert wel door flexibele arbeid: bij economische voorspoed ontstaat sneller nieuwe werkgelegenheid, maar bij neergaande conjunctuur stijgt de werkloosheid ook weer sneller (Boeri & Garibaldi 2007)

4.2 ... maar nadelen van flexibiliteit landen niet op dezelfde plek als voordelen

De voordelen van flexibele arbeid slaan ergens anders neer dan waar de pijn wordt gedragen. Door flexibele arbeid vindt een herverdeling van onzekerheden plaats, die voor sommige groepen op de arbeidsmarkt niet materieel wordt gecompenseerd. Een versterkt aanpassingsvermogen van de economie slaat breed neer in de samenleving. Het aandeel flexibele arbeidscontracten concentreert zich echter relatief sterk bij lage en middelbare opleidingsniveaus (Figuur 9). In 2015 had 31% van de laagopgeleide werkenden een flexibel arbeidscontract. Onder hoogopgeleide werkenden was het aandeel met een flexibel contract ruim de helft lager: 15%. Het verschil is relatief sterk bij oproepkrachten: 1 op de 8 laagopgeleiden werkt als oproepkracht; onder hoogopgeleiden is dit 1 op de 37. De differentiatie naar opleiding wordt bovendien in de tijd sterker. Vaste contracten worden onder laag- en middelbaar opgeleiden minder gangbaar. Zij worden na 2003 steeds zeldzamer onder jongeren, maar blijven onverminderd relevant voor 55-plussers (Muselaers et al. 2016). Bovendien krijgen mensen met gezondheidsproblemen minder vaak een vast contract dan anderen (Brummelkamp et al. 2014).

Figuur 9. Percentage werkenden naar arbeidsrelatie en opleidingsniveau in 2015 (bron: Bolhaar et al. 2016 o.b.v. de CBS Enquête Beroepsbevolking)

Werknemers met een flexibel contract hebben een grotere kans op werkloosheid en armoede. Zij ervaren vaker een hoge werkbelasting en volgen ook minder scholing dan werknemers met een vast contract. Voor werknemers met een flexibel contract geldt:

- De kans op werkloosheid is driemaal zo hoog;²²
- De kans op armoede is driemaal zo hoog;²³
- Hun baan wordt bijna tweemaal zo vaak als 'belastend' ervaren;²⁴
- Zij volgen 1/6 minder scholing.²⁵

²² Zie CBS (2015) en SCP (2016a).

²³ Zie Kösters en Van den Brakel (2015).

²⁴ Zie SCP (2016).

²⁵ Volgens het CBS neemt 26% van de werknemers met een flexibel contract deel aan training van de werkgever, tegenover 31% van de werknemers met een vast contract (CBS, 2015). Het SCP onderzocht het breder gedefinieerde 'scholing onder werkenden' en vond respectievelijk 35 en 42% (SCP, 2016a).

Deze cijfers zijn op twee manieren te interpreteren: ofwel een flexibel dienstverband genereert minder gunstige uitkomsten dan een vast dienstverband, ofwel werknemers met een minder gunstige sociaaleconomische positie hebben relatief vaak een flexibele baan. Welk van de twee mechanismen domineert, is onbekend. In beide gevallen is de conclusie dat het huidige stelsel van de sociale zekerheid de meer kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt minder effectief weet te bereiken dan anderen, terwijl de groepen met een sterke arbeidsmarktpositie misschien wel meer beschermd en verzekerd zijn dan nodig.

Voor zzp'ers geldt een ander verhaal dan voor werknemers met een tijdelijk contract. De stijging van het aandeel zzp'ers in de beroepsbevolking is het duidelijkst bij hoogopgeleiden en bij de hogere leeftijden (Muselaers et al. 2017). Sociaal-demografische factoren en de sectorale samenstelling van de economie verklaren minder dan de helft van deze groei (Van Es & van Vuuren 2010; 2011). Waarschijnlijk hangt een belangrijk deel samen met institutionele factoren, zoals de fiscale bevoordeling van zelfstandigen (Van Vuuren 2012). Door de groei van het aantal zzp'ers verliest een steeds groter deel van de beroepsbevolking aansluiting bij het stelsel van sociale zekerheid. Zzp'ers komen over het algemeen niet in aanmerking voor publieke verzekering tegen arbeidsongeschiktheid en werkloosheid en sparen minder vaak voor hun ouderdomspensioen dan werknemers.

Zzp'ers met een goede onderhandelingspositie kunnen de verzekeringskosten van bijvoorbeeld het arbeidsongeschiktheidsrisico in rekening brengen bij hun opdrachtgever. Maar een zelfstandige met een minder goede onderhandelingspositie heeft deze mogelijkheid niet (Ministerie van Financiën 2015). Werknemers met een tijdelijk contract kunnen compensatie vanwege het risico dat zij op zich nemen vergeten: zij krijgen vaak geen hogere, maar juist een lagere beloning dan vaste werknemers (Cörvers et al. 2011).

De flexibilisering van de arbeidsmarkt leidt tot uitdagingen voor het sociale zekerheidsstelsel:

1. De bescherming staat nu niet gericht op diegenen die daar de meeste baat bij hebben. Ontslagbescherming heeft voor laagopgeleiden waarschijnlijk meer toegevoegde waarde dan voor hoogopgeleiden. De werkloosheid onder hoogopgeleiden is immers beperkt. Voor wat betreft verzekering tegen arbeidsongeschiktheid kunnen vraagtekens worden gezet bij de institutione-

le scheidslijn tussen werknemers en zzp'ers.

2. Concurrentie op arbeidsvoorwaarden vanuit de werk- of opdrachtgever zet het stelsel van sociale zekerheid en belastingen onder druk.
3. Als hoogopgeleide zzp'ers zich niet meer verzekeren voor arbeidsongeschiktheid kan averechtse selectie optreden. Hier zijn overigens op dit moment nog geen concrete aanwijzingen voor gevonden (Ministerie van Financiën, 2015).

Is flexibele arbeid het Paard van Troje? Dat valt denk ik mee. Er zijn ook duidelijk voordelen aan verbonden. Maar een kanarie in de kolenmijn is het zeker. De kanarie legt bloot dat onze sociale zekerheidsinstituten aan revisie toe zijn. Het bereik van de sociale zekerheid wordt smaller, ook in arbeidsrelaties waar dat niet wenselijk lijkt. Er is een verscheidenheid aan politieke keuzes denkbaar om met dit probleem om te gaan, netjes op een rij gezet door het CPB (Euwals et al. 2016). Maar er is ook nog veel te onderzoeken. Welke groepen werkenden hebben de meeste baat bij verzekering tegen werkloosheid en arbeidsongeschiktheid? Hoe krijg je de sociale zekerheid zo georganiseerd dat precies deze groepen worden bereikt? En als de 'zelfredzame' groepen op de arbeidsmarkt geen verzekering nodig hebben, hoe financiert je de verzekering dan? Immers, als alleen mensen met een hoog risico premie afdragen zou de verzekering (te) duur worden – zie de voorgaande paragraaf.

4.3 De wensen uit het Regeerakkoord

Het recent afgesloten Regeerakkoord bevat verschillende passages die ingaan op de verdeling van onzekerheden onder de werkzame bevolking. Mensen met een flexibele arbeidsrelatie zouden meer zekerheden moeten krijgen en mensen met een vast arbeidscontract minder.

Het Regeerakkoord bevat twee aanpassingen die het vaste contract minder vast maken:

1. Invoering van de zogenoemde cumulatieve ontslaggrond betekent dat de rechter een ontslagaanvraag minder bureaucratisch hoeft te toetsen. Hij mag straks op basis van een optelsom van ondermaatse prestaties, veelvuldig ziek melden en een verstoorde verhouding bepalen dat er geen basis is om verder te gaan;
2. Verlenging van de proeftijd voor vaste werknemers van twee tot vijf maanden.

den.

Daarnaast zijn er vier aanpassingen die het tijdelijke contract in de richting doen bewegen van het vaste contract:

3. Alle werknemers – dus ook die met een tijdelijk contract – hebben vanaf hun eerste werkdag recht op een transitievergoeding, in plaats van na twee jaar;
4. De ww-premie wordt hoger gesteld voor werknemers met een tijdelijk contract. Vaste banen worden zo aantrekkelijker gemaakt;
5. De regels voor nulurencontracten en payrolling worden aangescherpt;
6. De maximale periode van opeenvolgende tijdelijke contracten gaat terug naar 3 jaar.

Deze in totaal zes maatregelen ogen ieder op zichzelf misschien niet spectaculair, maar ze gaan wel allemaal dezelfde kant op – namelijk het verkleinen van de internationaal gezien extreme verschillen tussen vaste en tijdelijke contracten.

Veel van de maatregelen dienen echter nog uitgewerkt te worden – om met Kalshoven (2017) te spreken: Het Regeerakkoord oogt als een “geannoteerde agenda voor nader te voeren overleg”. Welke regels voor nulurencontracten en payrolling gaan worden opgesteld en hoe zijn deze te handhaven? Zijn sociale partners bereid om mee te werken aan een gedifferentieerde ww-premie en de beperking van nulurencontracten en payrolling? En hoe zullen kantonrechters omgaan met de cumulatieve ontslaggrond? Er is kortom nog veel onzekerheid over de effectiviteit van de aangekondigde maatregelen (Koning 2017).

Het Regeerakkoord beoogt ook meer bescherming te bieden aan zzp'ers met een laag inkomen:

7. Als je minder dan ongeveer 18 euro per uur verdient dan heb je automatisch een arbeidsovereenkomst.

Kappers, schoonmakers en sommige tuinmannen kunnen het dan vergeten om als zzp'er hun boterham te verdienen (Bouman 2017). Voor zzp'ers die tussen de circa 18 en 75 euro per uur verdienen verandert niet veel. Voor wat betreft arbeidsongeschiktheid gaat het kabinet “in gesprek ... met de verzekeraars om een beter verzekeringsaanbod te bevorderen”. Over pensioenen voor zzp'ers wordt met geen woord gerept. Als je meer verdient dan ongeveer 75 euro per uur – en geen “reguliere bedrijfsactiviteiten” uitvoert – dan mag je zelf kiezen of je zzp'er bent.

Een inkomenscriterium lijkt op het eerste gezicht niet onlogisch. Het is een manier om 'zelfredzame' van niet-zelfredzame zzp'ers te onderscheiden (Bouman 2017). Maar hier kan een probleem ontstaan. Als mensen met een relatief hoog risico (op arbeidsongeschiktheid en werkloosheid) aan de risicopool worden toegevoegd en mensen met een relatief laag risico juist de risicopool verlaten, dan wordt de verzekering duurder – het klassieke averechtse selectie verhaal. Het is de vraag wie opdraait voor deze kosten. Als de verzekeringnemers dat zelf doen via een hogere premie dan vergroot het de inkomensongelijkheid. De verzekeringnemers zijn in dit geval immers per definitie de zzp'ers met een laag inkomen.

Het is daarbij overigens nog de vraag of een minimumtarief van 18 euro valt te handhaven. De feitelijk gewerkte uren van zzp'ers worden immers niet geregistreerd of gecontroleerd. Zelfs is het nog maar de vraag of een minimumtarief juridisch standhoudt – volgens experts ter zake is het strijdig met het Europees recht.

Concluderend is de intentie van het Regeerakkoord logisch: het beoogt de internationaal gezien grote segmentatie van de arbeidsmarkt terug te dringen. Voor een deel doet het dat door de kostenverschillen tussen vaste en flexibele arbeid terug te dringen. Voorbeelden daarvan zijn het instellen van een transitievergoeding voor tijdelijke contracten en de ww-premiedifferentiatie tussen tijdelijke en vaste contracten. De geschiedenis leert dat dergelijke maatregelen succesvol kunnen zijn (Euwals et al. 2016). Waar gekozen wordt voor regulering is de effectiviteit ongewis. Europese ervaring leert dat regulering vaak wordt omzeild als financiële prikkels in stand worden gehouden (Eurofound 2015). In hoeverre de minimumtarieven voor zzp'ers en de aangescherpte regels voor payrolling en nulurencontracten effect zullen hebben? *It remains to be seen.*

5 Langer doorwerken

5. Langer doorwerken

5.1 De hogere AOW-leeftijd

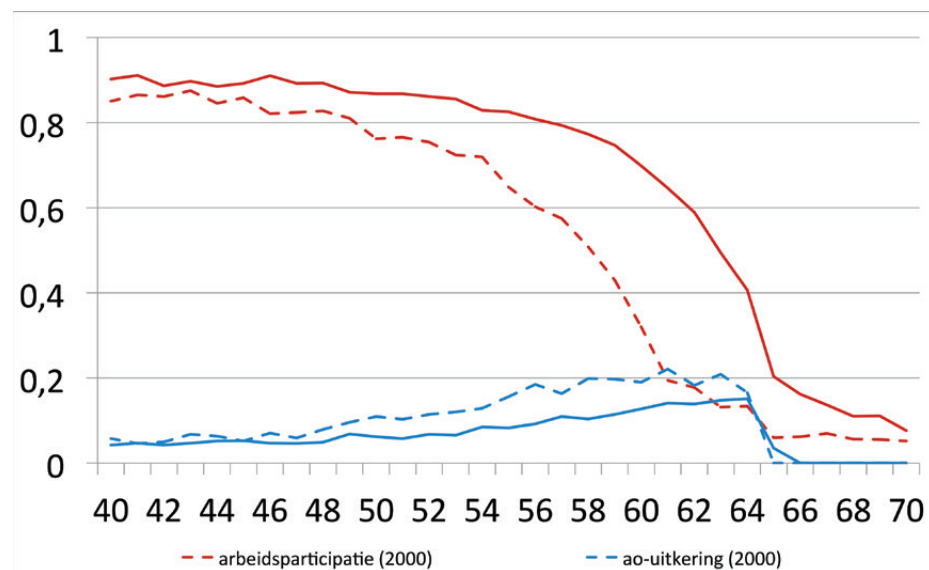
Herverdeling van jong naar oud was in de welvaartsstaat van na de Tweede Wereldoorlog geen groot probleem. Er waren relatief veel jongeren en weinig ouderen. De meeste jongeren werden bovendien ook een keer oud, dus dat liep voor hen wel ongeveer rond. Naarmate het geboortecijfer daalde en de levensverwachting steeg werd dit model steeds moeilijker te handhaven. Het gaf aanleiding tot hervormingen om de welvaartsstaat ‘toekomstbestendig’ te maken. Het goede nieuws is dat dit nu ongeveer het geval is: wij zijn in staat om ongeveer dezelfde arrangementen aan ons nageslacht door te geven als die wij zelf genieten (CPB 2017c).²⁶ Als goed opgevoede economen weten we echter dat het in beginsel goede nieuws een prijs heeft – daar kom ik zo dadelijk op.

Maar eerst het goede nieuws. Aanpassing van sociale zekerheids- en pensioenarrangementen was een cruciaal onderdeel van de hervormingen, enerzijds om de sociale zekerheidsuitgaven te verminderen en anderzijds om de belastinginkomsten te vergroten. Werkenden betalen immers in de regel meer belasting dan niet-werkenden. De groei van de arbeidsparticipatie van ouderen is spectaculair te noemen (Figuur 10). De overgang van vut naar prepensioen, de uiteindelijke totale afschaffing van vut én prepensioen, het dichtschroeven van de WW en WIA/WAO – voor zover zij fungeerden als verkapte vervroegde uittredingsroutes – en de verhoging van de AOW-leeftijd hebben alle een positieve uitwerking gehad op de uittredingsleeftijd (zie o.a. Euwals et al., 2010; 2012).²⁷

²⁶ Na het nieuwe Regeerakkoord is sprake van een beperkt negatief houdbaarheidssaldo à 0,4% van het bbp. Het risico bestaat echter dat oplopende zorgkosten het houdbaarheidssaldo doen verslechteren, wat belangrijke verdelingsvraagstukken tussen jong en oud met zich meebrengt (Wouterse et al. 2016). Bij ‘arrangementen’ zijn toekomstige versoeringen – zoals de (nog) hogere AOW-leeftijd voor jongere cohorten – al ingecalculeerd.

²⁷ Het effect van de verhoging van de AOW-leeftijd op de arbeidsparticipatie is nog niet geëvalueerd. De stijging van de arbeidsparticipatie is voor een belangrijk deel ook het gevolg van de cohortgewijs stijgende arbeidsparticipatie van vrouwen (Euwals et al., 2011).

Figuur 10. Arbeidsparticipatie en het aandeel van de bevolking met een arbeidsongeschiktheidsuitkering, naar leeftijd (bron: eigen berekening o.b.v. de CBS Enquête Beroepsbevolking)

Dat een vaste AOW-leeftijd op 65 jaar op termijn een buitengewoon kostbare aangelegenheid zou worden is overigens al decennialang bekend. Bij de introductie van de AOW in 1957 is bewust gekozen voor premiefinanciering – en niet financiering vanuit de algemene middelen – omdat dan duidelijk naar voren zou komen dat op termijn ofwel de premie zou moeten stijgen, ofwel de AOW-uitkering zou moeten dalen, ofwel de AOW-leeftijd zou moeten worden verhoogd om de institutie betaalbaar te houden (Gielen et al., 2013). Deze wetenschap lijkt ruim een halve eeuw in de ijskast te zijn bewaard. De hoogte van de AOW-uitkering bleef grosso modo in lijn met de verdiende lonen (Dekker & van Vuuren 2011). Nadat de premie bleef stijgen werd daar in 1998 een maximum aan gesteld, waarna de resterende stijging van de AOW-uitgaven ten laste werd gebracht van de algemene middelen.²⁸ De AOW-leeftijd bleef lang onaangeroerd.

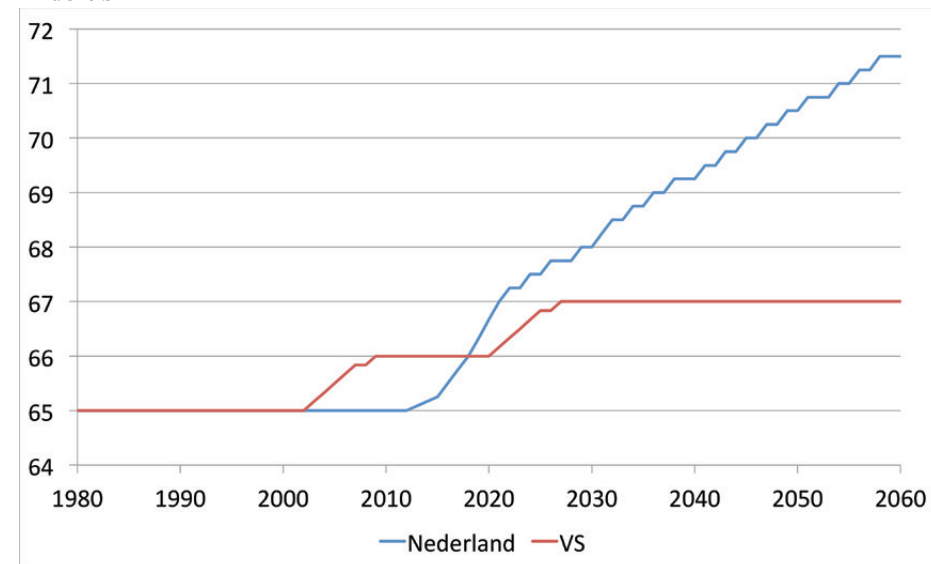
De VS gelden ons niet vaak als voorbeeld op het gebied van sociale zekerheid, maar in dit geval kunnen we misschien iets van hen leren. In 1983 werd aangekondigd

²⁸ De wettelijke begrenzing van de AOW-premie is sinds 1998 vastgesteld op 18,25%, maar bedraagt sedertdien onafgebroken 17,9% (Gielen et al., 2013).

dat de AOW-leeftijd – de ‘Normal Retirement Age’ of NRA – vanaf het geboortecohort 1937 in stapjes zou worden verhoogd.²⁹ Dat cohort was op dat moment 46 jaar oud, waardoor Amerikanen minimaal twee decennia de tijd hadden om zich voor te bereiden op de door hen gewenste uittredingsleeftijd – bijvoorbeeld door wat bij te sparen of een andere baan te zoeken waarin men het werk langer volhoudt. De stapjes waarmee de NRA omhoog gaat zijn bovendien gemiddeld meer geleidelijk dan de Nederlandse (Figuur 11). In Nederland werd de aankondiging van de eerste stap minder dan een jaar van te voren gedaan – namelijk met het afsluiten van het zogenoemde Lente-akkoord in mei 2012, terwijl de AOW-leeftijd vanaf 2013 omhoog ging.

De langetermijnkoppeling van de AOW-leeftijd aan de levensverwachting in Nederland is overigens gunstig voor de lange termijn robuustheid van de overheidsfinanciën. Of deze koppeling één op één moet is onderwerp van discussie, maar feit is dat hiermee de ‘default’ in het beleid de overheidsfinanciën minder snel in het rood zal laten lopen. Wat dat betreft hebben we het misschien juist handiger aangepakt dan de VS.

Figuur 11. Stapsgewijze verhoging van de AOW-leeftijd in Nederland en de NRA in de VS

²⁹ Meer informatie is beschikbaar via de website van de Amerikaanse Social Security Administration, <https://www.ssa.gov/history/>.

De langetermijnkoppeling van de AOW-leeftijd aan de levensverwachting in Nederland is overigens gunstig voor de lange termijn robuustheid van de overheidsfinanciën. Of deze koppeling één op één moet is onderwerp van discussie, maar feit is dat hiermee de 'default' in het beleid de overheidsfinanciën minder snel in het rood zal laten lopen. Wat dat betreft hebben we het misschien juist handiger aangepakt dan de VS.

5.2 Het perspectief op korte termijn

Terug naar de realiteit van vandaag. Het afschaffen van vervroegde uittredingsregelingen en het verhogen van de AOW-leeftijd verloopt niet pijnloos. Mensen met 'zware beroepen', gezondheidsklachten en/of te weinig spaargeld om zelf de keuze te kunnen maken voor eerdere uittreding laten zich horen. Maar ook veel werkgevers hebben er een hard hoofd in dat hun werknemers de eindstreep op een gezonde en productieve manier kunnen halen. In het Eén Vandaag Opiniepanel van 8 augustus jl. gaf de helft van de werkgevers uit het midden- en kleinbedrijf (MKB) aan dat de AOW-leeftijd volgens hen te snel omhoog gaat. Zowel werknemers als MKB-werkgevers zijn in meerderheid voorstander van een vroegpensioenregeling voor mensen met zware beroepen. Recent onderzoek van het SCP (2017b) laat zien dat vooral werknemers in de Industrie, Bouw en Zorg moeite hebben om gezond de eindstreep te halen. Bedrijven in de Industrie en Bouw investeren relatief weinig in scholing. Ziekte en gedwongen ontslag komen er relatief vaak voor. In de Zorg is het ziekteverzuim hoog, evenals de instroom van oudere werknemers in de WIA.

Helemaal verrassend zijn deze beelden niet. De aankondigingstermijn naar de AOW-leeftijdsverhoging was kort. Werkenden én werkgevers hebben een korte voorbereidingstijd gehad, waardoor over de levensloop bezien suboptimale keuzes zijn gemaakt. Misschien hadden mensen extra bij willen sparen, gezonder willen leven of een extra cursus willen doen om langer mee te kunnen draaien op de arbeidsmarkt. En de werkgever had achteraf gezien best voor een extra cursus willen betalen, want hij zou er net zo goed profijt van hebben gehad. Bedenk daarbij dat de oudere werknemer nog niet zo lang op het netvlies staat van de werkgever. Het model uit de jaren '80 was om al op betrekkelijk jonge leeftijd afscheid van elkaar te nemen – vaak al vóór de 60^e verjaardag – en daarom hoefde de werkgever zich vanaf zeg een jaar of 50 niet meer zo druk te maken over de gezondheid en productiviteit van zijn werknemer.

Oplossingen voor de korte termijn hebben echter haken en ogen (Bolhaar et al., 2017). Een *flexibele AOW* – die je ook op eerdere leeftijden mag opnemen – zet niet veel zoden aan de dijk. Als het een vereiste is dat mensen niet door het sociaal minimum mogen zakken, dan kunnen werknemers met een laag inkomen circa 4 tot 6 maanden eerder met pensioen (Kok et al. 2017). *Deeltijd-AOW* zet al wat meer zoden aan de dijk. Omdat niet het gehele inkomen hoeft te worden opgevangen kan een langere periode worden overbrugd dan de genoemde 4 tot 6 maanden. Een *zwareberoepenregeling* klinkt op het eerste gezicht misschien aantrekkelijk, maar is in de praktijk lastig bij de mensen te krijgen voor wie het bedoeld is. Volgens het eerder genoemde EénVandaag Opiniepanel vindt de helft van de werknemers dat zij een 'zwaar beroep' hebben, wat de regeling duur zou maken. De regeling minder duur maken betekent dat waarschijnlijk niet iedereen met een zwaar beroep wordt bereikt. Aan de andere kant worden bij een ruime regeling juist mensen wel bereikt die eigenlijk niet in aanmerking zouden hoeven komen. Denk aan de directeur van een bouwonderneming, die meestal zijn werk langer kan volhouden dan de stratenmaker. Een meer fundamenteel probleem van een zwareberoepenregeling is dat een overheidssubsidie voor dergelijke beroepen leidt tot de instandhouding ervan. We subsidiëren dan zwaar werk en ontmoedigen impliciet het werk dat je langer kunt volhouden. *Ontziemaatregelen* voor oudere werknemers – bijvoorbeeld urenvermindering of meer verlofdagen – lijken op het eerste oog ook sympathiek, maar hebben als nadeel dat zij oudere werknemers duurder maken. Vooral oudere werklozen die op zoek zijn naar werk kunnen daardoor gehinderd worden in het vinden van een baan (De Graaf-Zijl et al. 2015a; 2015b).

Blijft over het *temporiseren van de AOW-leeftijdsverhoging*. Een tijdelijke aanpassing van het beoogde pad, met uiteindelijk dezelfde koppeling aan de levensverwachting, heeft weliswaar belangrijke budgettaire gevolgen voor de korte termijn, maar nauwelijks op de lange termijn houdbaarheid van de overheidsfinanciën. Voordeel is dat de huidige cohorten ouderen geholpen zijn, terwijl de maatregel per definitie van tijdelijke aard is. Een dergelijke maatregel heeft dus niet of nauwelijks gevolgen voor de jongere generaties.

5.3 Het perspectief op lange termijn

Hoe terecht de huidige geluiden over langer doorwerken ook mogen zijn, op langere termijn geldt een ander perspectief. Jongere cohorten weten ongeveer waar zij aan toe zijn qua AOW-leeftijd en hebben de tijd om zich voor te bereiden op de eindfase van hun werkzame leven. Zij kunnen meer aandacht besteden aan hun gezondheid, meer investeren in scholing en desgewenst wat bijsparen voor de oude dag. Een belangrijke vraag is in hoeverre werkenden en werkgevers een zetje nodig hebben om verstandige beslissingen te maken. Kortzichtig gedrag kan kortstondig geluk brengen, maar ook een ongewenst hoge uittredingsleeftijd. Mensen die niet ver van hun pensioenleeftijd af zitten hebben meestal wel in de gaten wat (ongeveer) hun AOW-leeftijd is. Maar toch denken veel mensen nog dat zij eerder AOW zullen krijgen dan feitelijk het geval is (Wijzer in Geldzaken 2017).

De beloning van oudere werknemers verdient aandacht. In vergelijking met andere landen stijgen de lonen in Nederland sterk met ervaring (Deelen 2014). Daardoor zijn ouderen relatief duur en mogelijk minder aantrekkelijk voor werkgevers. Dat het loon van ouderen boven hun productiviteit uitstijgt is niet causaal aangetoond, maar opmerkelijk is wel dat 74% van de Nederlandse werkgevers verwacht dat de verhouding tussen lonen en productiviteit verslechtert als gevolg van de vergrijzing (Tabel 2). Ontzietmaatregelen spelen hierbij mogelijk een rol: als ouderen als gevolg van cao-afspraken extra verlofdagen krijgen dan gaan beloning en productiviteit per gewerkt uur eerder uit de pas lopen. Werkgevers kunnen ook terughoudend zijn om oudere werknemers in dienst te nemen omdat zij hoge ziektelasten en arbeidsongeschiktheidspremies vrezes (Euwals et al. 2014). In de toekomst kan een meer flexibele beloning van oudere werknemers hun perspectieven op werk vergroten (Euwals & van Vuuren 2009; De Hek & van Vuuren 2011). Demotie – salarisverlaging in samenhang met andere taken – wordt steeds vaker toegepast. Inmiddels doet 1 op de 11 werkgevers er aan; bijna een verdubbeling ten opzichte van vijf jaar geleden (SCP 2017b).

Tabel 2. Verwachte gevolgen van vergrijzing personeelsbestand op arbeidskosten en –productiviteit (bron: NIDI werkgeverssurvey 2017, gewogen cijfers)

	industrie	diensten	publieke sector	gemiddeld
<i>Arbeidskosten</i>				
Afname	0	0	0	0
Zelfde	16	18	21	18
Toename	84	82	79	82
	100	100	100	100
<i>Productiviteit</i>				
Afname	72	51	50	56
Zelfde	26	41	46	38
toename	2	8	4	6
	100	100	100	100

Naast het vooruitplannen en de beloning van werknemers is nog een derde aspect van belang: het faciliteren van individuele voorkeuren. De AOW-leeftijd is een homogene institutie. Maar de heterogeniteit in de bevolking is groot. Bij een actuariael neutrale omrekening over verschillende uittredingsleeftijden geldt een window van ongeveer 7 jaar waarbinnen de meeste mensen zouden willen uittreden (Van Soest & Vonkova 2014). Flexibiliteit in de uittredingsroutes is van belang om recht te doen aan individuele behoeften. Maar meer keuzevrijheid kan ook nadelig uitpakken. Mensen maken niet altijd de voor henzelf beste keuzes, wat kan leiden tot uittredingsbeslissingen waar men later spijt van krijgt. Van Soest (2015) bepleit daarom een goede ‘keuzearchitectuur’. Mensen kunnen worden verleid om de voor henzelf beste keuzes te maken (zie bijvoorbeeld Thaler & Sunstein 2009). Het effect van flexibele uittredingsmogelijkheden op de arbeidsparticipatie is ongewis (zie tekstkader).

Flexibele uittreding en arbeidsparticipatie

Flexibele uittredingsmogelijkheden naar hogere leeftijden kunnen de arbeidsparticipatie positief beïnvloeden, wat gunstig is voor de lange termijn houdbaarheid van de overheidsfinanciën. De uittredingsvoorkeuren zijn beïnvloedbaar door het gedrag van mensen in de omgeving, zoals familie, kennissen en collega's (Vermeer et al., 2014). Het faciliteren van langer doorwerken heeft zo niet alleen een directe invloed op het individu, maar ook een indirecte invloed op zijn omgeving. Een verschuivende sociale norm in de richting van hogere uittredingsleeftijden stimuleert de arbeidsparticipatie van ouderen (Van Rooij et al., 2014). Maar omgekeerd kan er ook een negatief effect zijn op de arbeidsparticipatie als flexibele uittreding eerder stoppen met werken mogelijk maakt waar dat eerder niet het geval was (Vroom et al. 2012).

Flexibele uittreding heeft als voordeel dat partners gemakkelijker met elkaar kunnen afstemmen op welk moment zij stoppen met werken. In veel gevallen heeft het immers toegevoegde waarde als beide partners tegelijkertijd over vrije tijd beschikken. Er zijn ook aanwijzingen dat partners hun uittredingsbeslissing op elkaar afstemmen (Van Vuuren & Deelen 2014; Schirle 2008).

een verzekeringsfunctie. Als het tegen zit met een slechte gezondheid, dan kan eerder worden uitgetreden. Maar als het tegen zit met de financiën, dan kan de mogelijkheid om langer door te werken juist verzekering bieden tegen een inkomens- (en consumptie-) val (Pestieau & Possen 2010; Van Vuuren 2014). Ook partners kunnen elkaar verzekering bieden: mocht de één langdurig werkloos of arbeidsongeschikt raken, dan kan de ander langer doorwerken.

5.4 Hoe om te gaan met risico's?

Langer doorwerken is op allerlei manieren te faciliteren door zowel de werkende, zijn eventuele werkgever als de overheid. Wat echter niet weggaat zijn de risico's: ouderen hebben een hoger risico om arbeidsongeschikt of langdurig werkloos te worden. Bovendien is er een risico dat het financieel tegenzit, zowel in de persoonlijke financiën als bij het pensioenfonds.

Ligt hier een publieke taak om aanvullende verzekering te bieden? De WIA en WW dekken respectievelijk het arbeidsongeschiktheids- en werkloosheidsrisico van werknemers af.³⁰ In de vorige paragraaf zagen we dat gezond gedrag en

scholing de risico's kunnen verminderen. Flexibele uittreding heeft bovendien

³⁰ Voor zzp'ers geldt dit uiteraard niet – zie daarvoor het voorgaande hoofdstuk.

6 Besluit

6. Besluit

Inkomensherverdeling is belangrijk. In Nederland hebben we oog voor de verdeling van de welvaart over huishoudens. In het begin van mijn oratie liet ik zien dat sociale zekerheidsinstituten een essentiële rol spelen bij het bewerkstelligen van een evenwichtige inkomensverdeling.

Maar de primaire functie van de sociale zekerheid was verzekeren: het bieden van verzekering tegen onder andere arbeidsongeschiktheid, werkloosheid en armoede – waaronder armoede op de oude dag. Ik denk dat deze functie hernieuwde belangstelling verdient. De sociale zekerheid neemt onzekerheden weg uit de bevolking, maar gebeurt dat op de plaatsen waar dit het hardste nodig is?

We kunnen het onszelf vaker afvragen. De verdeling van risico's tussen mensen met een vast contract, een tijdelijk contract en zzp'ers oogt niet efficiënt. Werknemers die enig risico zouden kunnen lijden hebben meer zekerheid dan zzp'ers zonder verzekering tegen arbeidsongeschiktheid. En ouderen zijn vele malen beter verzekerd tegen armoede dan kinderen.³¹ Voor wat betreft de oudere werkenden lijkt het er op dat additionele verzekering niet veel zou toevoegen. Maar het eerlijke verhaal is dat er nog veel vragen openstaan.

En die vragen zijn fundamenteel. Vaak weten we helemaal niet zo goed hoeveel waarde mensen toekennen aan de verzekering van risico's. En we weten vaak ook niet goed of publieke sociale zekerheidsinstituten nodig zijn om de risico's bij huishoudens weg te nemen of dat mensen in staat zijn om zichzelf te behelpen – al dan niet via de private verzekeringsmarkt.

Gelukkig weten we best veel over de afruil tussen verzekeren en de kosten van het extra gebruik als de verzekering wordt aangeboden – ofwel moral hazard. Dit stelt ons in ieder geval in staat om na te denken over het beste ontwerp van de sociale zekerheid, gegeven dat deze al in het leven is geroepen.

Maar om het stelsel van de sociale zekerheid toekomstbestendig te maken zijn fundamentele keuzen nodig. En om de juiste keuzen te kunnen maken is fundamentele kennis nodig. Ik hoop daar een steentje aan bij te mogen dragen.

³¹ Volgens het SCP (2016b) leeft 12% van de kinderen tot 13 jaar in armoede tegenover 3% van de 65-plussers.

Dankwoord

Dankwoord

Tot slot wil ik een aantal mensen en instellingen bedanken.

In de allereerste plaats gaat mijn grote dank uit naar Instituut Gak voor het mogelijk maken van deze leerstoel. Ik ben er erg blij mee. Een zeer speciale dank ben ik verschuldigd aan Boudien Krol van Instituut Gak. Boudien, je hebt je fantastisch ingezet om het beste resultaat er uit te halen. En dat is gelukt! De aanvankelijke verwachtingen zijn zelfs overtroffen, beter dan dit had niet gekund. En het is voor een belangrijk deel aan jouw inzet te danken. Ik ben jou en Instituut Gak zeer erkentelijk.

Ik ben verguld met Tilburg University, dat mij zo hartelijk heeft ontvangen. Ik dank het College van Bestuur en de decaan van de Tilburg School of Economics and Management, Lex Meijdam, voor het door hen in mij gestelde vertrouwen. In het bijzonder dank ik ook Jan Boone en Reyer Gerlagh. Soms blijken verschillende puzzelstukjes precies in elkaar te passen; het was niet moeilijk om elkaar te vinden. Ik dank ook de Masterstudenten die ik met zoveel plezier les mag geven. De eerste ronde afgelopen voorjaar was voor mij een hoogtepunt, het gaf inspiratie en nieuwe energie en daar ben ik jullie dankbaar voor.

Ik dank mijn coauteurs voor de samenwerking en de wetenschappelijke papers die we samen hebben geschreven: (in alfabetische volgorde) Hugo Erken, Frank van Erp, Frank van Es, Rob Euwals, Michiel Evers, Marloes de Graaf-Zijl, Paul de Hek, Albert van der Horst, Marike Knoef, Pierre Koning, Rob Luginbuhl, Ruud de Mooij, Maarten van Rooij, Niels Vermeer, Annemiek van Vuren en Ronald Wolthoff.

Naast mijn coauteurs wil ik graag Koen Caminada, Casper van Ewijk, Wolter Hassink, Egbert Jongen, Flip de Kam, Arthur van Soest, Jan-Maarten van Sonsbeek, Coen Teulings, Bas ter Weel en Ton Wilthagen danken voor de inhoudelijke inspiratie die zij mij hebben gegeven en hun steun voor de vervulling van deze leerstoel, op verschillende manieren.

Ik dank ook Jonneke Bolhaar, Thijs Brouwer, Rik Dillingh, Marcel Lever, Harry ter Rele en Evert Verhulp voor onze recente samenwerking en nuttige feedback.

Er zijn momenten in je leven die je nooit meer vergeet. Begin 1997 liep ik mijn studiegenoot Bert Zwart tegen het lijf bij tramhalte “De Boelelaan”. Bert was net student-assistent af bij Piet Rietveld en zocht een opvolger. Ik rolde via hem het onderzoek in en zou zelfs bij Piet promoveren. Was het toeval – of was het voorbestemd? In ieder geval bedankt nog Bert voor het tot stand brengen van de match – een match die verstrekkende gevolgen zou hebben.

Na mijn student-assistentschap bij Piet Rietveld volgde het promotietraject via het Tinbergen Instituut. In een monumentaal pand aan de Keizersgracht maakte een jonge econometrische technicus kennis met de economische wetenschap. Maar pas echt enthousiast werd ik nadat Egbert Jongen mij – nu bijna 20 jaar geleden – het boek “The Firm, The Market, and The Law” van Nobelprijswinnaar Ronald Coase (1988) uitleende, één van de leukste én leerzaamste boeken over (micro-) economie die ik ooit heb gelezen. Egbert, dank nog daarvoor!

Leon en Louise, als papa zich weer eens in zijn ‘hok’ verschanst dan weten jullie nu iets beter wat hij uitspookt. Natuurlijk ben ik een beetje trots om hier te mogen staan, maar die verbleekt bij mijn trots om jullie vader te mogen zijn. Louise, blijf mooie verhalen vertellen. En blijf bij het avondeten vragen stellen waar papa, mama en Leon geen raad mee weten. Ik ben er dol op. Leon, blijf het op jouw manier doen: bedachtzaam, rustig en geconcentreerd. Je laat je niet afleiden, dat vind ik mooi.

Lisanne, we zijn alweer 12¹/₂ jaar getrouwd. Het afgelopen jaar was hectisch met de verhuizing en verbouwingen, terwijl onze kinderen en het werk onverminderd aandacht bleven vragen. De schaarse momenten die wij op de bank konden ploffen met een cappuccino (of latte) voelden als een luxegeschenk. Vandaag sluiten we een tropenjaar af. En nu is het weer even tijd om te genieten!

Ik dank u allen voor uw aandacht.

Ik heb gezegd.

Literatuur

Literatuur

Rolf Aaberge & Magne Mogstad (2015) Inequality in current and lifetime income, *Social Choice and Welfare*, 44(2), 217-230.

Adviescommissie Arbeidsongeschiktheid (2001) Werk maken van arbeidgeschiktheid.

Gosse Alserda, Jaap Bikker & Fieke van der Lecq (2017) X-efficiency and economics of scale in pension fund administration and investment, DNB Working Paper No. 547.

Joshua Angrist & Jorn-Steffen Pischke (2010) The Credibility Revolution in Empirical Economics: How Better Research Design Is Taking the Con out of Econometrics, *Journal of Economic Perspectives*, 24(2), 3-30.

Nicholas Barr (2012) *Economics of the Welfare State*, Oxford University Press.

Levon Barseghyan, Jeffrey Prince & Joshua Teitelbaum (2011) Are Risk Preferences Stable across Contexts? Evidence from Insurance Data, *American Economic Review*, 101(2), 591-631.

Eric Bartelsman, Pieter Gautier & Joris de Wind (2016) Employment protection, technology choice, and worker allocation, *International Economic Review*, 57(3), 787-826.

Jim Been & Marike Knoef (2017) Job-Search Requirements for Unemployed at the End of Working Life: Effects on Unemployment Dynamics and Self-Employment Probabilities, *Journal of Human Resources*, 52(2), 491-530.

Paul de Beer & Evert Verhulp (2017) Dertig vragen en antwoorden over flexibel werk, Aias, rapport in opdracht van Instituut Gak.

Tito Boeri & Pietro Garibaldi (2007) Two Tier Reforms of Employment Protection: a Honeymoon Effect? *Economic Journal*, 117: F357-F385.

- Jonneke Bolhaar, Arne Brouwers & Bas Scheer (2016) De flexibele schil van de Nederlandse arbeidsmarkt: een analyse op basis van microdata, CPB Achtergronddocument.
- Jonneke Bolhaar, Rik Dillingh & Daniël van Vuuren (2017) Langer doorwerken: Keuzes voor nu en later, CPB Policy Brief 2017/11
- Lex Borghans, Anne Gielen & Erzo Luttmer (2014) Social Support Substitution and the Earnings Rebound: Evidence from a Regression Discontinuity in Disability Insurance Reform, *American Economic Journal: Economic Policy*, 6(4), 34-70.
- Mathijs Bouman (2017) Eindelijk: overheid erkent dat zzp'ers verschillend zijn en dus niet gelijk moeten worden behandeld, *Financieele Dagblad*, 13 oktober 2017.
- Audra Bowlus & Jean-Marc Robin (2012) An international comparison of life-time inequality: How continental Europe resembles North America, *Journal of the European Economic Association*, 10(6), 1236-1262.
- Guido Brummelkamp, Lennart de Ruig & Willemijn Roozendaal (2014) Prikkels en knelpunten. Hoe werkgevers de loondoorbetalingsverplichting bij ziekte beleven, Zoetermeer: Panteia.
- Koen Caminada & Kees Goudswaard (2003) *Verdeelde zekerheid; De verdeling van baten en lasten van sociale zekerheid en pensioenen*, Sdu Uitgevers.
- Koen Caminada, Kees Goudswaard & Jim Been (2017) Neemt de inkomensongelijkheid in Nederland toe? in: Katja Chkalova, Joost van Genabeek, Jos Sanders & Wendy Smits (red.) *Dynamiek op de Nederlandse arbeidsmarkt. De focus op ongelijkheid*, Den Haag, CBS/TNO: 85-100.
- Raj Chetty & Amy Finkelstein (2013) Social Insurance: Connecting theory to data, Ch. 3 in Alan Auerbach, Raj Chetty, Martin Feldstein & Emmanuel Saez (editors), *Handbook of Public Economics*, vol. 5, pp. 111-193.
- Raj Chetty & Emmanuel Saez (2010) Optimal taxation and social insurance with endogenous private insurance, *American Economic Journal: Economic Policy*, 2(2), 85-114.
- Ronald Coase (1988) *The Firm, the Market, and the Law*, The University of Chicago Press.
- Frank Cörvers, Rob Euwals & Andries de Grip (2011) *Labour Market Flexibility in the Netherlands: The role of contracts and self-employment*, CPB/ROA.
- CPB (2002) Analyse van het SER-advies "Werk maken om arbeidsongeschiktheid te voorkomen", CPB Notitie 02/35.
- CPB (2015) Position paper t.b.v. 'IBO Zelfstandigen zonder personeel', CPB Notitie, 3 oktober 2015.
- CPB (2017a) Actualisatie Middellangetermijnverkenning 2018-2021, CPB Notitie, 16 augustus 2017.
- CPB (2017b) *Macro Economische Verkenning 2018*, 19 september 2017.
- CPB (2017c) Analyse economische en budgettaire effecten van de financiële bijlage van het Regeerakkoord, CPB Notitie, 4 oktober 2017.
- David Cutler, Amy Finkelstein & Kathleen McGarry (2008) Preference heterogeneity and insurance markets: Explaining a puzzle of insurance, *American Economic Review*, 98(2), 157-162.
- Anja Deelen (2014) Wage-Tenure Profiles and Mobility, *De Economist*, 160(2), pp. 141-155.
- Peter Dekker & Daniël van Vuuren (2011) Een welvaartsvaste AOW: droom of werkelijkheid? *Me Judice*, 19 april 2011.
- Juan Dolado & Rodolfo Stucchi (2008) Do Temporary Contracts Affect TFP? Evidence from Spanish Manufacturing Firms, IZA Discussion Paper 3832.

Liran Einav, Amy Finkelstein, Iuliana Pascu, & Mark Cullen (2012) How general are risk preferences? Choices under uncertainty in different domains. *American Economic Review*, 102(6), 2606-2638.

Mette Ejrnæs & Stefan Hochguertel (2013) Is business failure due to lack of effort? Empirical evidence from a large administrative sample, *Economic Journal*, 123(571), 791-830.

Frank van Erp, Niels Vermeer & Daniël van Vuuren (2014) Non-financial determinants of retirement, *De Economist*, 162(2), 167-191.

Frank van Es & Daniël van Vuuren (2010) Een decompositie van de groei van het aandeel zelfstandigen in de beroepsbevolking, *TPEdigitaal*, 4, 126-148.

Frank van Es & Daniël van Vuuren (2011) A decomposition of the growth in self-employment, *Applied Economics Letters*, 18, 1665-1669.

Eurofound (2015) New forms of employment, Publications Office of the European Union, Luxemburg.

Rob Euwals & Daniël van Vuuren (2009) Flexibel beloningsstelsel verbetert positie oudere werknemer, *Me Judice*, 23 juli 2009.

Rob Euwals, Daniël van Vuuren & Ronald Wolthoff (2010) Early Retirement Behaviour in the Netherlands: Evidence from a Policy Reform, *De Economist*, 158, 209-236.

Rob Euwals, Marike Knoef & Daniël van Vuuren (2011) The trend in female labour force participation: What can be expected for the future? *Empirical Economics*, 40, 729-753.

Rob Euwals, Annemiek van Vuren & Daniël van Vuuren (2012) The Decline of Pathways into Retirement; Empirical Evidence from the Dutch Health Care Sector, *International Social Security Review*, 65, 101-122.

Rob Euwals, Daniël van Vuuren & Bas ter Weel (2014) Werken in goede gezondheid, CPB Policy Brief, 2014/3.

Rob Euwals, Marloes de Graaf-Zijl & Daniël van Vuuren (2016) Flexibiliteit op de arbeidsmarkt, CPB Policy Brief, 2016/14.

Financieele Dagblad (2017) Crisis slaat gapend gat in werkloosheidsfonds, 22 september 2017.

Miriam Gielen, Sjoerd Ottens & Daniël van Vuuren (2012) Sociale premies als koopkrachtknoppen, in: Jan Donders en Flip de Kam (red.), *Jaarboek Overheidsfinanciën 2012*, p. 77-92.

Marloes de Graaf-Zijl, Albert van der Horst & Daniël van Vuuren (2015a) Langdurige werkloosheid: afwachten én hervormen, CPB Policy Brief, 2015/11.

Marloes de Graaf-Zijl, Albert van der Horst, Daniël van Vuuren, Hugo Erken & Rob Luginbuhl (2015b) Long-Term Unemployment and the Great Recession in the Netherlands: Economic Mechanisms and Policy Implications, *De Economist*, 163(4), 415-434.

Nynke de Groot & Bas van der Klaauw (2014) The effects of reducing the entitlement period to unemployment insurance benefits, IZA Discussion Paper 8336.

Elvire Guillaud, Matthew Olckers & Michael Zemmour (2017) Four levers of redistribution: The impact of tax and transfer systems on inequality reduction, working paper, LIS Data Center.

Floor Gerard van Heerwaarden & Flip de Kam (1988) Inkomensherverdeling door sociale zekerheid 1977-1985, *Economisch Statistische Berichten*, 4 mei 1988.

Paul de Hek & Daniël van Vuuren (2011) Are older workers overpaid? A literature review, *International Tax and Public Finance*, 18, 436-460.

Nathaniel Hendren (2016) Knowledge of Future Job Loss and Implications for Unemployment Insurance, working paper, Harvard University.

Patrick Hullelegie & Jan van Ours (2014) Seek and Ye Shall Find: How Search Requirements Affect Job Finding Rates of Older Workers, *De Economist*, 162(4), 377-395.

Herwig Immervoll & Linda Richardson (2011) Redistribution Policy and Inequality Reduction in OECD Countries: What Has Changed in Two Decades? *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, No. 122, OECD Publishing, Paris.

Egbert Jongen (2009) An analysis of individual accounts for the unemployment risk in the Netherlands, CPB Document 186, Den Haag: Centraal Planbureau.

Lawrence Kahn (2010) Employment protection reforms, employment and the incidence of temporary jobs in Europe: 1996–2001, *Labour Economics*, 17(1), 1-15.

Frank Kalshoven (2017) Het regeerakkoord is vooral een geannoteerde agenda voor nader te voeren overleg, *Volkscrant*, 21 oktober 2017.

Lucy Kok, Lennart Kroon, Marloes Lammers, Arthur van Soest & Bas ter Weel (2017) Gevolgen flexibele AOW-leeftijd, SEO, Amsterdam.

Pierre Koning (2017) Sociale zekerheid en arbeidsmarkt in het Regeerakkoord, *TPEdigitaal*, 11(3).

Pierre Koning & Max Raterink (2013) Re-employment Rates of Older Unemployed Workers: Decomposing the Effect of Birth Cohorts and Policy Changes, *De Economist*, 161(3), 331-348.

Pierre Koning & Daniël van Vuuren (2007) Hidden Unemployment in Disability Insurance in the Netherlands; An Empirical Analysis Based on Employer Data, *Labour*, 21, 611-636.

Pierre Koning & Daniël van Vuuren (2010) Disability Insurance and Unemployment Insurance as Substitute Pathways, *Applied Economics*, 42, 575-588.

Alan Krueger & Bruce Meyer (2002) Labor supply effects of social insurance. In Alan Auerbach & Martin Feldstein (Eds.), *Handbook of public economics*, vol. 4, chapter 33, pp. 2327–2392, Amsterdam, North Holland: Elsevier.

Marloes Lammers, Hans Bloemen & Stefan Hochguertel (2013) Job search requirements for older unemployed: Transitions to employment, early retirement and disability benefits, *Labour Economics*, 58, 31-57.

Camille Landais, Arash Nekoei, Peter Nilsson, David Seim & Johannes Spinnewijn (2017) Risk-based Selection in Unemployment Insurance: Evidence and Implications, working paper, LSE.

James Malcomson (1999) Individual employment contracts, In: Orley Ashenfelter & David Card (Eds.), *Handbook of labor economics* (Vol. 3, pp. 2291–2371), Amsterdam: Elsevier. Chap. 35.

Ministerie van Financiën (2015), *Interdepartementaal Beleidsonderzoek Zelfstandigen zonder personeel*.

Niels Muselaers, Daniël van Vuuren & Bas ter Weel (2016) Accepteer de flexibele arbeidsmarkt – en pas de instituties aan, Hoofdstuk 1 in: *De flexibele arbeidsmarkt in beweging* (B. ter Weel, R. Beltzer, J. van Slooten, C. Dingemans, G. Boot, A. Houweling en N. Jansen, red.).

Jan Nelissen (1998) Annual versus lifetime income redistribution by social security, *Journal of Public Economics*, 68(2), 223-249.

OESO (2014a) *Focus on inequality and growth*, Paris: OECD.

OESO (2014b) *Employment Outlook 2014*, Paris: OECD.

Pierre Pestieau & Uri Possen (2010) Retirement as a hedge. Netspar discussion paper, 05/2010(049).

Harry ter Rele (2007) Measuring the lifetime redistribution achieved by Dutch taxation, cash transfer and non-cash benefit programs, *Review of Income and Wealth*, 53(2), 335-362.

Gijs Roelofs & Daniël van Vuuren (2017) The decentralization of Social Assistance and the rise of Disability Insurance enrolment, *De Economist*, 165(1), 1-21.

Maarten van Rooij, Niels Vermeer & Daniël van Vuuren (2014) Langer doorwerken zonder financiële prikkels, *Me Judice*, 25 juni 2014

Tammy Schirle (2008) Why Have the Labor Force Participation Rates of Older Men Increased since the Mid 1990s? *Journal of Labor Economics*, 26(4), 549-594.

SCP (2016a) *Aanbod van Arbeid*.

SCP (2016b) *Armoede in Kaart*.

SCP (2017a) *Voorzieningen verdeeld*.

SCP (2017b) *Arbeidsmarkt in kaart*.

SER (2002) Werken aan arbeidsgeschiktheid: Voorstellen WAO-beleid, SER Advies 2002/05.

Robert Shimer & Ivan Werning (2007) Reservation wages and unemployment insurance. *Quarterly Journal of Economics*, 122(3), 1145-1185.

Arthur van Soest (2015) Een gedragseconomisch verantwoorde keuzevrijheid in de uittreedleeftijd, *Economisch Statistische Berichten*, 100(4703S), 64-69.

Arthur van Soest & Hanna Vonkova (2014) How sensitive are retirement decisions to financial incentives? A stated preference analysis. *Journal of Applied Econometrics*, 29(2), 246-264.

Peter Birch Sørensen, Martin Ino Hansen & Lans Bovenberg (2006) Individual Savings Accounts and the Life-Cycle Approach to Social Insurance. Economic Policy Research Unit, Department of Economics, University of Copenhagen.

Stuart Sutherland (2010) *Irrationaliteit* (Ned. vertaling), Amsterdam: Nieuwezijds.

Richard Thaler & Cass Sunstein (2009) *Nudge*. Londen: Penguin Books.

Jan Tinbergen (1957) Welfare Economics and Income Distribution, *American Economic Review*, 47(2), Papers and Proceedings of the Sixty-eighth Annual Meeting of the American Economic Association, pp. 490-503.

Niels Vermeer, Maarten van Rooij & Daniël van Vuuren (2014) Social interactions and the retirement age, CPB Discussion Paper 278.

Jan Dirk Vlasblom & Edith Josten (2013) Een onzeker perspectief: vooruitzichten van tijdelijke werknemers. Eerste resultaten uit het Arbeidsaanbodpanel, najaar 2012, Den Haag: SCP.

Rutger Vroom, Jan-Maarten van Sonsbeek & Ridwan Alblas (2012) Deeltijdpensioen in Nederland verkleint arbeidsaanbod, *Economisch Statistische Berichten*, 97(4645).

Daniël van Vuuren (2012) De fiscale behandeling van zelfstandigen: een kritische blik, CPB Policy Brief, 2012/02.

Daniël van Vuuren (2014) Flexible Retirement, *Journal of Economic Surveys*, 28(3), 573-593.

Daniël van Vuuren & Anja Deelen (2009) De participatiegroei van ouderen ont-rasfeld, *Economisch Statistische Berichten*, 94, 10-12.

Rob Waaijers & Marcel Lever (2013) Inkomen en netto profijt van sociale zekerheid gedurende de levensloop; Uitkomsten van een TRAIL (Transities van Inkomens tijdens de Levensloop) analyse, CPB Achtergronddocument.

Chen Wang, Koen Caminada & Kees Goudswaard (2012) The redistributive effect of social transfer programmes and taxes: A decomposition across countries, *International Social Security Review*, 65: 27-48.

Chen Wang, Koen Caminada & Kees Goudswaard (2013) Income redistribution in 20 countries over time, *International Journal of Social Welfare*, 23(3), 262-275.

Wijzer in Geldzaken (2017) *Onderzoek Pensioen3daagse*.

Bram Wouterse, Harry ter Rele & Daniël van Vuuren (2016) Financiering van de zorg op de lange termijn, CPB Policy Brief 2016/10.

